

EŞ'ARÎ VE EBU'L-MUÎN EN-NESEFÎ'DE KESB TEORİSİ THE THEORY OF KASB ACCORDING TO AL-ASH'ARI AND AL-NASAFI

VEYSİ ÜNVERDİ

YRD. DOÇ. DR.

MARDİN ARTUKLU Ü. İLAHİYAT BİLİMLERİ FAK.

ÖZ

İnsanın eylemindeki rolü, davranışların sahibinin kim olduğu ve olup bitenlerin kim tarafından tayin ve takdir edildiği sorusu, İslam düşünce tarihinin ilk tartışmalarına konu olmuştur.

Bir yandan cahiliyeden kalma her şeyin “dehr” tarafından belirlenmiş olduğu şeklindeki fatalizmden doğan Cebriye, diğer yandan kökenlerini felsefe tarihinde bulabileceğimiz ve insan sorumluluğunu esas alan özgürlükçü kader anlayışı. Bunlardan birincisini ulûhiyet merkezli, ikincisini insan merkezli olarak kabul edebiliriz. Bu makale, bunların arasında bir yerde olan “kesb” ile ilgilenmektedir. Eş'arî ve Neseî, bu makalenin ana mihverini oluşturmaktadır. Çünkü ilki, kavramı sistematik bir biçimde kader paradigmasının merkezine yerleştirmiştir. İkinci de, kesbi oluşturan alt kavramların tahlilini Mutezile diyalektiği çerçevesinde uzunca bir biçimde ortaya koymuştur. Ekol olarak farklı çizgilere ait bu iki düşünürün, dönemin şartları dikkate alındığında benzer görüşleri savdukları anlaşılmaktadır. Kaynakları incelediğimizde, iki ismin de ulûhiyeti esas aldığını ancak Neseî'nin insan sorumluluğuna ve özgürlüğüne daha fazla yer verdiğini görmekteyiz. Bununla birlikte kader tartışmaları, bağlamından ve tarihten kopararak okunduğunda, ilgili düşünürlerin anlayışları yanlış yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, Neseî, İrade, Fiil, Kesb

ABSTRACT

The questions of the role of human on his/her actions, and who is the owner of behaviors, and who is the determiner of the happenings have been the subject of the first debates of the history of Islamic thought.

On one side we have Jabriyah, which was stemmed from the fatalism of Jahiliyyah that believed everything was determined by the time (dahr) on the other side liberal concept of fate based on the human responsibility which we can find its root in history of philosophy. We can accept the first one as the divinity-centered and the latter human-centered.

This article deals with the “kasb” which stands between them. Al-Ash'ari and al-Nasafi consist of the axis of this article. The first one, placed the concept in a systematic manner to the center of fate paradigm. The latter revealed the analysis of the sub-concept of what constitutes kasb in detail in the framework of Mutazilah dialectics. It is understood that these two thinkers of different schools defended similar thoughts at that time. When we investigate the sources, though al-Nasafi gave more space to human will and liberty, we see that both thinkers grounded their thoughts on the divinity-centered understanding. However, when the debates regarding fate are handled apart from the context and history the thoughts of thinkers could be misunderstood.

Keywords: al-Ash'ari, al-Nasafi, Will, Action, Kasb

Giriş

İslam düşünce dünyasını en fazla meşgul eden konulardan biri, hiç şüphesiz insanın fiilindeki rolü/etkisidir. Allah'ın mutlak iradesi karşısında insan iradesinin mahiyeti, insanın fiilindeki rolü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan meseleler hemen her devirde ele alınmış ve üzerinde uzun tartışmalar yapılmıştır. Allah-âlem-insan ilişkisinde, varlıklar düzeyinde meydana gelen bütün hadise ve eylemlerde Allah ile insanın rollerinin ne olduğu, yapılan eylemin Allah'a mı, yoksa insana mı ait olduğu; Allah'a ait ise insanın sorumluluğunun nasıl izah edilebileceği, insana ait ise bu kez Allah'ın mutlak hakimiyetinin ne şekilde ele alınması gerektiği ve dolayısıyla bunların ahlakî sorumluluğunun kime, nasıl yükleneceği hususu bu meselenin merkezinde yer almaktadır. Problemi halletmek için ileri sürülen her görüş ise, doğal olarak kendine has bir insan, evren ve Allah tasavvuruna sahip olmuştur.

İnsanın fiillerinde sorumlu oluşunun temel noktası, Allah'ın iradesine karşılık kendi hür iradesinin ve eyleminin olup olmadığıdır. İnsan gerçekleştirdiği iyi ve kötü eylemleri nedeniyle sorumlu tutulacaksa, fiilinde tercihi/rolü olmalı ki, insanın eyleminde hürriyetinden söz edilebilsin. Bu ise insanın eylemini irade etmesi, ardından belirlemesi ve fiilin işlenmesine yönelik var olan gücünü kullanması meselesini gündeme getirmiştir. Bu yüzden Kelâm âlimleri insanın eylemi ve hürriyeti meselesini Kelâm ilminin ana konularından addetmişlerdir.

Kesb kavramı kelâmî literatürde ihtiyarî fiillerde insan rolünün niteliğinin tespit edilmesi amacıyla

birçok Ehl-i Sünnet kelâmcısı tarafından kullanılmış olmasına rağmen Eş'arî ismiyle âdeta özdeşleşmiştir veya onun takipçilerinin bu kavramı daha çok sistematize etmelerinden dolayı Eş'arîlerle özdeşleşmiştir denilebilir. Esasen kesb, Allah'ın irade ve yaratıcılığı karşısında insan iradesinin yeri ve bu irade-nin fiil üzerindeki etkisi konusundaki tartışmaların bir sonucu olarak ilk kez Eş'arî tarafından bir doktrin hâline getirilmiştir. Bilindiği üzere insanın eyle-mindeki rolü ve hürriyeti problematiğini Mutezile insan unsuru ile, Cebriye ise sadece Allah ile çözmeye çalışmıştır. Buna göre Cebriye, insana irade ve özgürlük tanımamış ve onu Allah tarafından önceden belirlenmiş işleri yap-maya zorunlu bir varlık olarak görmüştür. İrade ve yaratıcılığında Allah'ın tekliğine gölge düşürmeme ve ona ortak tanımama endişesinden kaynakla-nan bu görüş, tüm eylemleri Allah'ın takdir ve yaratmasına bağladığı için in-sanın sorumluluğunu açıklayamamıştır. Bu görüşün karşısında yer alan ve Kaderiye ile Mutezile tarafından temsil edilen ikinci görüş ise insanın fiilleri üzerinde Allah'ın hiçbir etkisinin olmadığını savunur. Buna göre insan tam anlamıyla özgürdür, iradesiyle dilediği fiili seçer ve Allah'ın kendisine verdiği güçle eylemini gerçekleştirir. Neticede insan, özgür iradesiyle gerçekleştirdiği eylemlerinden sorumludur ve eylemin niteliğine göre ödül ya da ceza görür.

İnsana herhangi bir özgürlük alanı bırakmayan Cebriye ile onu davranış-larında tamamen özgür gören ve bu yüzden hür irade görüşünü benimse-yen Mutezile'ye karşın Ehl-i Sünnet ise Allah'ın yaratmasına ortak kabul et-medem, insanın özgür iradesiyle fiilini gerçekleştirebileceğini savunmuştur. Bu çerçevede makalemizde kesb kavramının lügat ve ıstilahî anlamını ele aldıktan sonra, öncelikle Eş'arî'nin bu konudaki temellendirmesini ortaya koyacağız. Daha sonra ise Mâturidî'nin önderliğini yaptığı Mâturidilik eko-lünün temel taşlarından kabul edilen Ebu'l-Muîn en-Neseffî'nin konuya iliş-kin yaklaşımını açıklayacağız. Ayrıca kesb teorisinden önce, konunun anla-şılmasına önemli katkıda bulunacağını düşündüğümüz fiillerin yaratılma-sı konusunu da ele alacağız.

1. Kesb Kavramının Lügat ve İstilahî Anlamı

Kesb kelimesi lügatte çalışıp çabalamak, rızık istemek, rızık elde etmek için gayret etmek ve isabet etmek gibi anlamlara gelir.¹ Bu anlamların ya-

¹ İsfehâni, *Müfredatü'l-elfâzi'l-Kur'an*, İstanbul 1986, "ksb" mad.; Zebidi, *Tâcû'l-arus*, (tah. Ali Şiri), Bey-rut 1994, "ksb" mad.; İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, Beyrut 1994, "ksb" mad.

nında İbn Manzur kesbin ahlakî bir değerî ifade olarak “Kişinin günah yüklenmesi veya o günahı taşınması” anlamlarını da taşıdığını belirtmiştir.²

Râgıb el-İsfahanî kesbi, “İnsanın servet kazanmak gibi faydalı olan veya haz veren bir şeyi talep etmesi” şeklinde tanımlamıştır. Bazen insana fayda vereceği zannedildiği hâlde zarar getiren fiiller için de kullanılan kesb³, Kelâm literatüründe genellikle “Kuldaki hâdis kudretin tesiriyle meydana gelen şey” diye tarif edilmiştir. Bu nedenle kavram, Kelâm literatüründe daha çok ihtiyarî fiillerin yaratılması meselesinde söz konusu edilmiştir. Ayrıca kesb kavramı terim olarak “Bir kimsenin faydalanacağı bir şeyi elde etmek için uğraşması”⁴, “Bir menfaat elde etmeye veya bir zararı defetmeye yöneltilen fiil”⁵ anlamlarında da kullanılmıştır.

Kur’anda “kesb” kökünden türeyen altmış sekiz kelime mevcut olup bunların altmış ikisi kesb, diğerleri iktisab masdarından gelmektedir. Bu ayetlerde işlenen hususlar, insanın dünya hayatında elde ettiği şeyler, amelleri ve fiilleridir. İnsan sorumluluğu bağlamında zikredilen bu kavram, kişiyi Allah karşısında muhatap kılan davranışları ifade etmektedir.⁶

Kesb kavramı Kur’anda üç anlamda kullanılmıştır. “Allah sizi yeminlerinizdeki yanılmadan dolayı sorumlu tutmaz. Sizi, kalplerinizin kesb ettiklerinden (kazandıklarından) sorumlu tutar.”⁷ ayetinde kesb, kalbin akdi ve azmi anlamına gelmektedir.⁸ “Ey iman edenler, kesb ettiklerinizin (kazandıklarınızın) ve sizin için yerden çıkardıklarınızın helal ve iyisinden harcayın.”⁹ ayetindeki kesb, ticaretle elde edilen kazancı dile getirir. “Kendi kesbinizin (yaptığınızın) cezası olan azabı tadın.”¹⁰ ayetinde ise kesb, çalışma ve amel anlamında kullanılmaktadır.¹¹ Böylece kavram, kişinin iradesinin kendisine sorumluluk kazandıracak biçimde tecelli etmesi ve harekete geçmesi bağlamında kullanılmıştır.¹²

Öte yandan İslam toplumunda erken dönemlerde tartışılmaya başlanmış bir konu olarak, insanın kendi fiillerindeki rolünü ifade etmek üzere kesb

² İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, “ksb” mad.

³ İsfahanî, *Müfredat*, “ksb” mad.; İbn-i Manzur, *Lisanu'l-arab*, “ksb” mad.

⁴ İsfahanî, *Müfredat*, “ksb” mad.

⁵ Cürçânî, *et-Târîfât*, (tah. Abdurrahman Umeyrâ), Beyrut 1987, s. 113.

⁶ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'an*, Kahire 1964, “ksb” mad.

⁷ Bakara, 2/225.

⁸ Ayrıca bkz., Bakara, 2/ 281, 134, 141; Mâide, 5/89; Tur, 52/21; Leheb,111/2; Âl-i İmran, 3/25; En'âm, 6/70, 158; Râd, 13/33; İbrahim, 14/51.

⁹ Bakara, 2/267.

¹⁰ A'raf, 7/39.

¹¹ Ayrıca bkz., Âl-i İmran, 3/61.

¹² Bkz., Bakara, 2/225; Mâide, 5/89; Bakara, 2/267, 286; A'raf, 7/39.

kelimesinin ilk defa kim tarafından kullanıldığı konusu üzerinde tartışma vardır. Kulların kendi fiilleri üzerinde etkili olduklarını kanıtlamak amacıyla kesb kavramını ilk defa kullanan kişinin Ebu Hanife (v. 150/767) olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar Montgomery Watt (v. 2006) ile Abdurrahman Bedevî ve Ca'fer es-Sübhânî kesb kavramına ilk olarak Dırâr b. Amr (v. 200/815)'in yer verdiğini söylemişlerse de aslında Ebu Hanife'ye atfedilen akaid risâlelerinde kesbden açıkça bahsedilmiştir. Ebu Hanife'ye göre kullara ait bütün fiiller Allah tarafından yaratılmakla birlikte gerçek anlamda kulların kesbiyle meydana gelir, yani ihtiyarî fiillerin meydana gelmesinde insanların sahip olduğu kudretin tesiri söz konusudur. Onun muhtemelen Kur'an'dan ilham alarak kulların fiilleri meselesine kesb kavramıyla temas etmesi İslâm âlimlerinin dikkatini çekmiş olmalı ki, daha sonra Dırâr b. Amr başta olmak üzere Muammer b. Abbâd (v. 221/835), Hişâm b. Hakem (v. 190/805), Muhammed b. İsâ el-Burgus (v. 240/854), Yahyâ b. Ebû Kâmil, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (v. 230/844), İbn Küllâb el-Basrî (v. 240/854) ve Ahmed b. Seleme el-Kûşânî gibi çeşitli ekollere mensup Kelâm âlimlerince üzerinde durulmuş ve benimsenmiştir.¹³

2. Eş'arî'nin Kesb Doktrini

2.1. Fiilin Yaratılması

Eş'arî'ye göre meydana gelen her şey Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla oluşmaktadır. Allah'ın irade etmediği şeyi yapması düşünülemeyeceği gibi, O'nun iradesi olmadan bir şeyin meydana gelmesi de düşünülemez.¹⁴ İnsanın hem fiilleri, hem de iradesi Allah'ın iradesi ve yaratması kapsamındadır.

¹³ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *Ebu Hanife'nin İtikâdî Görüşleri*, (ter. İlyas Çelebi), İstanbul 2000, s. 108; Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *DİA(Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, Ankara 2002, c. 25, s. 304; Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", <http://yusufsevkiyavuz.com/?p=86>, 2007; Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (ter. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 240; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979, s. 189; ayrıca bkz., Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfû'l-musallin*, (tas. Helmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 408; Abdülkerim Osman, *Nazariyyetu't-teklif*, Beyrut 1971, s. 334; Kadi Abdulcebbar, *Fazlî'l-İtizâl*, Kahire 1988, s. 143; L. Gardet, M. Watt'tan naklen kesb kavramını ilk kullanan kimsenin Gaylan ed-Dimeşki ile Mürcieden bir grup olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kesb kavramını, zorunlu bilgi ile kesbi bilgi arasındaki ayrımı belirlemek amacıyla kullandıklarını da ifade eder. Bkz., Şerafettin Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, s. 189.

¹⁴ Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbu'l-luma fir-reddi alâ ehli'z-zeyğî ve'l-bida'*, (tas. Hamûde Ğurâbe), y.y., 1955, s. 47; Bakillânî, *el-İnsaf*, (neş. M. Zahid Kevseri), Mısır 1963, s. 157; Bu konuda İbn Sina, Tanrı'nın dışındaki her varlığın Tanrı dolayısıyla, Tanrı tarafından illetlenmesini öngörmektedir. Çünkü İbn Sina, Tanrı'nın iradesi dışında –kendi kendine var olan– bir insan iradesinin varlığını benimsemez. Ona göre, insan aklı ve iradesi dış güçlerle çalışır. Dış sebepleri ve güçleri düzenleyen ve var kılan Allah'tır. O zaman insan iradesi ontik olarak Tanrı iradesine bağlı ve Tanrı'nın iradesi de insan iradesinin üstündedir. Bkz., İbn Sina, *Risaletü'l-kada ve'l-kader*, (Camîu'l-bedâi içinde), Mısır 1335, s. 56, 58.

İyilik ve kötülük, fayda ve zarar gibi şeylerin tümünü irade eden Allah'tır. O bu konuda "Allah sizi ve yaptıklarınızı yarattı."¹⁵, "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."¹⁶, "Şayet Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi."¹⁷, "Biz dileseydik herkese hidayet verirdik."¹⁸, "Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı."¹⁹ "Allah dileseydi birbirlerini öldürmezlerdi. Lakin Allah istediğini yapar."²⁰ ayetlerini kanıt olarak kullanmaktadır. Çünkü O'nun saltanatında irade etmediği düşünülse bu, ya unutmaya ve gaflet veya âcizlik ve zaafı dolaylı olabilir. Her ikisi de Allah için muhaldir. Esasen Allah'ın iradesi, fiil işleme açısından değil, yaratma açısından insanların fiilleriyle ve özel fiillerden irade edilenlerin tümüyle ilintilidir.²¹ Neticede Eş'arî, mutlak bir irade anlayışına sahiptir. Ona göre irade edilmesi mümkün olan her şeyi Allah irade eder. Onun dilediği olur, dilemediği olmaz.

Eş'arî açısından insanın ıztırârî ve ihtiyarî eylemlerinin yaratıcısı Allah'tır.²² O hâlde onun kesb teorisinde insanın zorunlu fiilleri ile ihtiyarî fiilleri arasındaki ayrım ortadan kalkmaktadır. Bu durum Mutezile'nin iddia ettiği gibi, kötü fiillerin Allah'a isnat edilmesini ve insanın mükellefiyetinin düşmesini gerektirmez.²³

Eş'arî'ye göre bir şeyi yaratma ile kesb etme arasında açık bir fark vardır. Başka bir ifadeyle yaratma ve kesb aynı anlamda olmayıp iki farklı güç -Allah ve insan- nispet edilir. Bu bağlamda Allah hareketi yaratır, fakat yarattığı bu hareketle, hareket hâlinde olan, kendisi değildir. Aslında hareket eden, hareket kendisinde olandır.²⁴ O hâlde bir şeyi yaratmak, onun Allah'ın kudreti ile ortaya çıkmasıdır, kesb ise sonradan yaratılmış bir gücün fiile iktiranıdır. O bunu şöyle açıklamaktadır: "Bir kimse küfrü kesbetti/edindi." demek, "Yaratılmış bir güçle inkâr etti." demektir. "Bir kimse inandı." demek, "Yaratılmış bir güçle inandı." demektir. Bunun anlamı, o kimse gerçekte onu kesbetti/edindi demek değildir. Onu gerçekte yapan âlemlerin Rabb'i olan Allah'tır."²⁵

¹⁵ Sâffât, 37/96.

¹⁶ İnsan, 76/30.

¹⁷ Yûnus, 10/99.

¹⁸ Secde, 32/13.

¹⁹ En'âm, 6/112.

²⁰ Bakara, 2/253.

²¹ Bkz., Eş'arî, *Luma*, s. 47, 69.

²² İhtiyarî fiil, kişinin kendi irâde ve ihtiyarıyla meydana getirdiği eylemlerdir. İztırârî fiil ise, insanda meydana gelen zorunlu fiillerdir.

²³ Eş'arî, *Luma*, s. 75.

²⁴ Eş'arî, *Luma*, s. 79.

²⁵ Eş'arî, *Luma*, s. 74.

Eş'arîlerin insanın fiilinin yaratıcısı olmadığına dair en önemli aklî delili ise şudur: Eğer insan kendi fiilinin yaratıcısı olsaydı, onun gerçek tabiatını ve muhtevasını bilmesi gerekirdi. Hâlbuki insan kendi fiillerinin ayrıntısını bilmemektedir. O hâlde insan kendi fiillerinin yaratıcısı değildir.²⁶ Neticede insanın fiillerindeki rolü sadece kesbten ibarettir. Esasen insanın kesb konusunda da tam bir etkinliği yoktur. Çünkü kesb de Allah tarafından yaratılmaktadır.²⁷

Diğer taraftan İbn Furek, Eş'arî'nin insanın kesbinin Allah'ın fiili, mefulü, yaratması, mahlûku, ihdası, muhdesi olmakla beraber, insanın kesbi ve müktesibi olduğu görüşünü benimsediğini anlatır. Ona göre bu iki vasıf bir zata râcidir; biriyle kadîm nitelenirken diğeriyle muhdes varlık nitelenir.²⁸ Muhdesin niteleniş ciheti Kadîm hakkında, Kadîm'in niteleniş yönü de muhdes hakkında uygun değildir. Burada Allah'ın hareketi şöyle ifade edilebilir: Hareketin özü yaratma cihetiyle Allah ile ilişkili iken hareket etme yönüyle de muhdes varlıkla ilişkilidir. Muhdes hakkındaki hareket sıfatı Allah'a yaratma bakımından isnat edilir. Allah'a hareketi nispet etmek doğru olmadığı gibi muhdes için de yaratma uygun değildir.²⁹ Netice olarak Eş'arî kesb doktriniyle eylemin insana ait olduğunu vurgulayarak sorumluluğunu da temellendirmeye çalışmıştır. Eylemin zaman, mekân ve muhtevasına ilişkin bütün inceliklerinin ön bilgisinin insanda olmaması nedeniyle ve Allah'ın yaratmada tek olduğunu, ortağının olmadığını vurgulamak için de fiilin yaratılmasını Allah'a ait kılmıştır.

²⁶ Bakillâni, *Kitabu't-temhid*, (tah. İ. Ahmed Haydar), Beyrut 1993, s. 342; bkz., A. Muhammed Abduh, *İlmü't-tevhid fi sevbi'n-cedid*, Kahire 1980, s. 228.

²⁷ Bakillâni, *Temhid*, s. 342; Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Temimi el-Bağdâdi, *Usûlîd-din*, İstanbul 1928, s. 137-138.

²⁸ Ebu İshak İsfereâni (v. 1027) bu konuda şunları ifade eder: İnsanın fiiline Allah'ın ve insanın kudreti taalluk etmektedir. Birinci (ilâhî) kudret, fiilin varlığını, ikinci kudret ise niteliğini belirler. Bu iki kudretin birliği, fiilin varlığını ve birliğini belirler. Allah ile insan arasındaki fark ise ilâhî kudretin tek başına hareket edebilmesi, insan kudretinin ise ancak Allah'la beraber hareket edebilmesidir. Fahrüddin er-Râzi, *Kitabü'l-erbain*, Haydarabad 1934, s. 227.

²⁹ İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'ari*, (tah. D. Gimaret), Beyrut 1987, s. 92; Hüseyin Aydın, "Eş'arî'nin İrade, Kesb ve Yaratma Teorisi", *İslami İlimler Dergisi*, c. 6, sayı 6, güz 2011, s. 19; Eş'arî'nin fiille mefulü arasında ayrım olmadığı iddiasına karşın Mâtürîdî, ihtiyarî fiillerin oluşumunda Allah'ın fiilinin gerçekte kulan fiilinden başka olduğunu, kula nispet edilen eylemin Allah'ın fiili değil, mefulü olduğunu belirtmektedir. Fiil, yaratma açısından zorunludur ve bu noktada kulan herhangi bir dahli söz konusu değildir; ancak fiil kesb açısından ihtiyaridir. Dolayısıyla fiil, kesb açısından ihtiyarî olurken yaratma açısından ihtiyarî olmaz. Mâtürîdî'ye göre kulan hakikat manasında bir fiili bulunmakta ve o bu fiilini hür irâdesiyle gerçekleştirmektedir. Bu fiilin başka bir yönüyle Allah tarafından yaratılmış olması kulan tercihini etkilememekte, bunda sevkedici ve zorlayıcı bir rol oynamamaktadır. Bkz., Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhid*, (tah. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979, s. 221, 228, 297, 304; *Kitabu't-tevhid*, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara 2005, s. 302, 305, 310.

2.2. Fiile Yönelik Güç/İstitaat

Kelâmcıların çoğunluğuna göre istitaat; kuvvet, kudret ve takat kelimeleriyle eş anlamlıdır.³⁰ Fiilin gerçekleşmesinin şartı olan istitaatın, insanda var olup olmadığı ise tartışma konusu olmuştur. Cebriye hariç tutulacak olursa, bütün itikâdî mezhepler insanın ihtiyarî fiillerini gerçekleştirebileceği bir kudretinin olduğunu kabul etmişlerdir.³¹ Aslında fiilin varlığı kudrete bağlıdır, kudret olmazsa fiil de meydana gelmez. O hâlde insanın gücünün olmadığını kabul etmek, aynı zamanda onun fiili olmadığını kabul etmektir. Ona ait bir fiil olmadığı takdirde de onun sorumluluğu ortadan kalkacaktır.

Eş'arî kelâm sisteminde kudret, kadîm ve hâdis şeklinde ikiye ayrılır. Eş'arî kelâmcıların esas olarak üzerinde durdukları kudret, kadîm kudrettir. Bu bağlamda onlar kadîm kudretin mutlaklığını ispat etmeye çalışmışlardır. Bunun yanında insan gücünü ifade etmek için istitaat/güç kavramını kullanmışlardır. Allah tarafından yaratılmış bir araz olan istitaat, kazanılmış fiilleri işlemek üzere, insandaki (hâdis) gücü ifade eder.³² Eş'arî'ye göre insana, Allah tarafından bir nimet, fazl ve ihsan olarak görünüşte bir güç/istitaat verilmiştir. İnsanın sahip olduğu bu güç, fiilden önce değil, fiille birlikte ve fiilin bitimiyle birlikte yok olur. Çünkü bu güç insanın kendinden değildir/ondan gayrıdır ve arazdır. Arazlar ise var olur olmaz yok olurlar. Bunlar iki an içinde devamlılıklarını sürdüremezler. Arazların süreklilikleri ise ancak Allah'ın onları devamlı olarak yaratmasıyla mümkündür.³³ Neticede Eş'arî, fiil için gerekli olan istitaatın fiilden önce olmadığını savunur. Çünkü ona göre, fiilden önceki istitaat, insanın fiil anında Allah'tan müstağni olmasına yol açar. Esasen bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki, yaratılmış –fiille birlikte ve fiilin bitimiyle yok olan– güç, insanın etkinlik alanını daraltır. Çünkü yaratılmış gücün varlığı, o gücün objesinin varlığını gerekli kılar.

³⁰ Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabsıratü'l-edille fi usulî'd-dîn*, (tah. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara 2004, II, s. 113.

³¹ Fahrüddin er-Râzî, *Usulî'd-dîn*, Kahire tsz., s. 83.

³² Eş'arî, *Luma*, s. 77, 91-94; Bakıllânî, *Temhîd*, s. 325; İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'arî*, s. 94, 107, 108.

³³ Eş'arî, *Luma*, s. 93-94; İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'arî*, s. 107; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*, (tah. İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1996, III, s. 33; Adududdin el-İci, Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelem*, Beyrut tsz., s. 151; Eş'arî ve onun takipçilerine göre istitaat mal ve bedeni hazırlık anlamında ele alınırsa, hem fiilden önce hem fiille beraber hem de fiilden sonra olabilir. Fiil için gerekli olan istitaat ise fiilden önce olmayıp fiille beraberdir. İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'arî*, s. 108; Râzî, *Usulî'd-dîn*, s. 63.

Esasen insan bazen bilgi sahibi, bazen cahil, bazen hareket sahibi bazen de hareketsiz olabiliyorsa; aynı şekilde bazen güç sahibi, bazen de âciz olabilmektedir. Ayrıca insanın bilgili ve hareketli olması, onun öz benliğinden kaynaklanan bir durum olmadığı gibi; güç sahibi olması da kendinden değildir. Başka bir ifadeyle Eş'arî bu düşüncesini, insanın bir fiil için bazen güç yetirmesi ve bazen de güç yetirememesi ile açıklamaktadır. Eğer insan, kendi öz varlığından veya kendisinden ayrı düşünülmesi imkânsız bir sıfattan dolayı güç sahibi olsaydı, o takdirde daima kudret sahibi olur ve bütün hayatı boyunca da Allah'tan müstağni olurdu. Hâlbuki biz insanı, bazen güçlü bazen de güçsüz olarak görüyoruz. Dolayısıyla insanın kuvvetinin ondan başka olması/kendinden olmaması gerekmektedir.³⁴

Diğer taraftan Eş'arîlere göre insana verilen güç, hangi şey için verilmişse sadece onun için geçerlidir. Yani bu güç fiile yönelik ve fiille beraber olduğu için zıddına veya iki eyleme dönük olamaz. Ayrıca bu güç sadece bir an için geçerlidir. Gücün iki anda geçerliliği kabul edilecek olursa, daha fazla anda da geçerliliği kabul edilmek durumundadır. Bu takdirde bunun sürekli ve sonsuz olması mümkün olacaktır. Şu hâlde bir istitaat ile ancak bir iş yapılabilir.³⁵ Bunun yanında Eş'arî'ye göre fiilin oluşması, fiil için gerekli organlara bağlı olduğundan, organ olmadığı durumlarda güç olmaz ve güç olmadığı durumlarda da kesb gerçekleşmez.³⁶ Sonuçta gücün, fiilin ve kesbin Allah tarafından yaratılmış olması nedeniyle, birçok mütekellim insan için yaratılmış gücün gerçekleşen fiil üzerinde etkisi olmadığını kabul etmiştir.³⁷

2.3. Kesb Doktrini

Klasik kelâm geleneğinde kesbi kavram olarak ilk kez kullanan hakkın-da ihtilaflar olsa da şüphesiz onu bir teori hâline getiren Eş'arî'dir.³⁸ Ona göre kesb, insan fiillerinin irade bakımından kendisine, yaratma bağlamında Allah'a ait oluşunun adıdır. İnsan Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis güç ve

³⁴ Bkz., Eş'arî, *Luma*, s. 93-98.

³⁵ Eş'arî, *Luma*, s. 94; İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'arî*, s. 109; el-İci, *el-Mevakif*, s. 153.

³⁶ Eş'arî, *Luma*, s. 93-94.

³⁷ Bkz., Kâdi Abdulcebbar, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, (tah. Tefîk et-Tavîl-Sâid Zâyid), Kâhire 1963, VIII, s. 164-165; Cüveyni, *el-Akîdetü'n-nizamiyye*, (neş. M. Zahid el-Kevseri), Kahire 1948, s. 34-35; İbn Teymiyye, *Mecmuatu'r-resaili'l-kübra*, Kahire 1323, I, s. 360; Muhammed Davud Abdülbârî, *İrâde inde'l-Mu'tezile ve'l-Eş'â'ira*, İskenderiye 1996, s. 148-149; Semih Değim, *Felsefetu'l-kuder fi fikri'l-Mu'tezile*, Beyrut 1985, s. 254; Macit Hadduri, *İslâmîda Adalet Kavramı*, İstanbul 1993, s. 86-87; Mahmut Ay, "Eş'arî Kelâmında İnsanın Sorumluluğu", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sayı 2, 2004, s. 97.

³⁸ Bkz., Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-fikhi'l-ekber*, (ter. Y. Vehbi Yavuz), İstanbul 1981, s. 118; Kasım Turhan, *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul 1996, s. 61.

iradesiyle iyi veya kötü eylemlerde bulunarak fiillerinde (sadece) kesb sahibi olur.³⁹ Buradan hareketle insan herhangi bir eyleme yöneldiği anda, Allah iki şey yaratır. Bunlar; fiille beraber olan insanın gücü ve kast olunan fiildir.⁴⁰ Yani hem fiili hem de fiilin meydana gelişini sağlayan insandaki gücü yaratan Allah'tır. İnsanın eylemindeki rolü ise kendisine verilen gücün, fiile tesir (iktiran) etmesidir.⁴¹

Eş'ari'ye göre insan, iradesiyle yaptığı işlerde mecbur değil, muhtardır. Aslında insanın kendine mahsus irade ve gücü vardır ve insan gerçekleştirdiği ihtiyarî fiillerin sahibidir. Fakat kulun irâdî fiilleri üzerinde tek etkin kuvvet Allah'tır. İnsan gücünün yaratmada, ikinci bir kuvvet olarak tesiri yoktur. Ancak Allah, o fiili, insanın azmi ve ısrarlı isteği bulunduğu anda yaratır. Bu azim ve kesin istek, insanın iradesini o şeye yöneltmesiyle, o işi kesb etmesi şeklinde ortaya çıkar. Bu noktada insanın kudretinde olan şey, Allah'ın da kudreti altındadır. Bu açıdan bakılınca mülkiyette olduğu gibi bir ortaklık durumu yoktur. Esasen insanın kesb ettiği bu gibi fiillerle olan alakası, o fiilin mahalli ve sahibi olmaktan ibarettir. Çünkü her fiil, o fiilin mahalline isnat edilir. Mesela güzellik onu yaratana değil, onunla vasıflanan şahsa isnat edilir. Hasılı fiilin yaratılması Allah'a, kesb edilmesi ise insana nispet edilir.⁴² Bunun yanında Eş'ari'ye göre, insanın kesbinin iyi ya da kötü, taat ya da masiyet olarak nitelendirilmesi, kesb olan eylemin Allah'ın emir ve nehiyelerine göre gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır.⁴³ Neticede insanın, fiilin yaratılma aşamasında bir etkinliği yoksa da kesb ettiği fiilin iyi veya kötü olarak vasıflanmasında tesiri vardır.⁴⁴

³⁹ Eş'ari, *Luma*, s. 76, 78; Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, (ter. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 198; M. Watt Eş'ari'nin kesb görüşünü şöyle açıklar: "Ona göre iktisabın manası, bir şeyin muhdes kudretle meydana gelmesi ve kudretiyle meydana gelen kişi için kesb olmasıdır." Yani Watt kesbin mahlûk karakterine işaret eder. Kesb yoluyla meydana gelen eylem de Allah'ın hakimiyetine dahildir. Bkz., Montgomery Watt, *Hür İrade ve Kader*, (ter. Arif Aytekin), İstanbul 1996, s. 177-178.

⁴⁰ Eş'arilerce benimsenen cevher-araz metafiziğine göre insanın bir fiili yapabilme kudreti, fiilden ne önce ne de sonra gelir. Eş'ariler, kudreti bekası olmayan şey olarak tanımlamaktadırlar. Yani kudret arazdır. Arazlar ise bâki olamazlar. Kudretin araz olması dolayısıyla ikinci anda devam edemeyeceğini ifade eden Eş'ari, sonuç olarak fiile ilişkin gücün, ancak fiilin oluşumu esnasında meydana gelebileceği görüşündedir. Fiilin oluşumu esnasında yaratılan kudret fiilin yapılmasıyla birlikte yok olur. Bir başka iş için gerekli olan kudret, kesb ve yaratma aşamalarından sonra insanın seçimi neticesinde yeniden oluşmaktadır. Kulun fiilini meydana getirmek için Allah insanda bir kudret yaratmıştır. Yani fiil Allah'ın ihdasi ve yaratmasıyla olur. Kul ise fiili kesbeder. Şu hâlde kesb; bir şeyin, onu kesbeden tarafından ve hâdis bir kudretle meydana gelmesidir. Kesb burada insanın hâdis kudreti ile fiilin âdeten birlikteliğinden ibarettir. Bkz., Eş'ari, *Luma*, s. 76, İmâduddin Tahir b. Muhammed el-İsferayini, *et-Tabîr fî'l-dîn*, (neş. İzzet Atar el-Huseyni), Dimeşk 1940, s. 116-117.

⁴¹ Bkz., Eş'ari, *Luma*, s. 76; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, (tah. Alfred Gâulasma), London 1934, s. 88.

⁴² Bkz., Eş'ari, *Luma*, s. 74-81.

⁴³ İbn Furek, *Mucerredu makalatil-Eş'ari*, s. 96, 97.

⁴⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifau'l-alîl fi mesaili'l-kadai ve'l-kaderi ve'l-hikmeti ve't-talil*, (tah. Muhammed Bedruddin), Beyrut 1978, s. 49.

Öte yandan Eş'arî kelâmında mükteseb fiil, Allah'a isnat edilemez. İnsan kâtip, ayakta duran, oturan şeklinde isimlendirilir. Allah ise bunları yaratan ve dileyendir. Dolayısıyla Allah yaratmayı diler, insan ise kesb etmeyi diler. Bu iki iradenin fiile taallukları birbirinden bağımsızdır. Bu sebeple bir maksatta çelişmeden bir araya gelmeleri mümkündür.⁴⁵ Diğer bir ifadeyle kesbte hem muhdes bir kudretin hem de kadîm kudretin tesiri vardır. Kadîm kudretin kesbe tesiri "ihdas", muhdes kudretin kesbe tesiri "iktisab"tır. Böylece muhdes kudretle fiili gerçekleştiren –insan– müktesib, kadîm kudretle fiili var eden –Allah– fâil ve halık olur.⁴⁶ Kısacası insan fiillerinin yaratılmış bir güç ile meydana gelmesi kâsibinin insan olmasını zorunlu kılar. Nitekim Allah'ın mutlak kudreti yaratılmamıştır. Sonuçta insan eylemleri yaratılmış bir güçle kesb eder ve böylece eylem Allah'ın yaratması ve insanın kesbiyle vücut bulur.

Diğer taraftan İbn Furek'in aktardığına göre Eş'arî, iki müktesibten bir kesbi, iki fâilden bir fiili, iki muhdisten bir ihdası imkânsız bulur.⁴⁷ Bu iki durum ile bir makdurun biri yaratan diğeri kesb eden iki kâdirden meydana gelmesini birbirinden ayırır.⁴⁸ O "Bir araz ile iki cevherin nitelenmesinin mümkün olmadığı" prensibine uygun olarak Allah'ın makdurunu Allah'a nispet etmemektedir. Zira o ilahî kudrete taalluk edenleri, insanın nitelenmesi doğru olmayan hususlar olarak kabul ederken, insan kudretine taalluk edenleri de Allah hakkında mümkün görmemekle Allah'ı yaratıklara benzemekten tenzih etmeyi amaçlamış görünmektedir. Sonuçta Eş'arî, hiçbir yönden yaratıklara benzemeyen Yüce Yaratıcı ile insan arasında eylemsel açıdan hiçbir ortaklık ve benzerlik olmadığını göstermeye çalışır. Bu bağlamda insan ancak yaratılan türde fiilde bulunabilir. Yaratıcı'nın fiilleri insan ile aynı kategoride değerlendirilemez.⁴⁹

⁴⁵ Abdulbarî Muhammed Davud, *el-İrade inde'l-Mu'tezile ve Eş'ârâ*, s. 137; ayrıca bkz., Kemal Yazıcı-Antown Gatas Kerem, *A'lamu'l-felsefetü'l-arabiyye*, Beyrut 1990, s. 135.

⁴⁶ İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'ari*, s. 92, 94; ayrıca bkz., Eş'arî, *Makâlât*, s. 542; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau'l-alil*, s. 130; İbn Teymiyye, *Minhaci's-sünneti'n-nebeviyye*, (neş. Muhammed, Reşad Salim), Riyad 1986, II, s. 297; Meri' b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbeli el-Makdisî, *Refu'ş-şubheti ve'l-garar anmen yehteccu ala fi'lil-maâsi bi'l-kader*, (tah. E.Muhammed el-Mağribi), Mekke 1989, s. 39.

⁴⁷ Eş'arî, bir şeyin iki cihetten malum ve meçhul olması gibi, tek bir şeyin iki yönden hem kişinin kesbi hem de onun "halık"ı olamayacağını savunur. Çünkü "halık"ın anlamı kadîm bir kudretle yapan demektir. Bu durumda insanın kadîm bir kudretle fiil yapmasının muhal olması, onun yaratıcı olmasının imkânsız kılmaktadır. İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'ari*, s. 224.

⁴⁸ İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eş'ari*, s. 92, 102; Eş'arî ve takipçileri, makdurun biri yaratan diğeri kesb eden iki kâdirden meydana gelmesini caiz görürler. el-İci, *el-Mevâkıf*, s. 151.

⁴⁹ Hüseyin Aydın, "Eş'arî'nin İrade, Kesb ve Yaratma Teorisi", *İslami İlimler Dergisi*, c. 6, s. 6, 2011.

Eşârî açısından Mu'tezilî düşünürlerin kesb düşüncesi, onların ihtiyar öğretisindeki kader dışında bir şey değildir. Sohbet ettiği bir mu'tezilî'nin "Şayet insan kesbi bir mahlûk ise onu yaratanın da insan olduğunu neden kabullenmiyorsun?" şeklindeki bir sorusuna Eşârî şu cevabı vermiştir: "Ben kesbimin hâlıkıyım, diyecek kadar ileri gitmedim. O kesb, başkasının mahlûkudur. Hâl böyleyken, nasıl olur da onun yaratıcısı olduğumu söyleyebilirim? Eğer ben kendi kesbimin yaratıcısı olsaydım, Allah kişiyi muharrrik kıldığı hareketle hareketlenmiş olurdu. Bu da imkânsızdır. Zira Allah o hareketi başkasına atıfla halk etmektedir, onların bu sözleri bizi bağlamaz. Çünkü bizim kesbimiz Allah'ın mahlûkudur."⁵⁰ Buradan hareketle insan fiilinin Allah tarafından yaratılması, kesbin insana nispet edilmesine engel değildir.

Öte yandan Eşârî kelâmında ilâhî kudret olmadan insanlar herhangi bir fiil gerçekleştiremez, bu sebeple de fail adını alamaz. Çünkü fail, yaratıcı demektir. Ama bu, kesbden ibaret olan insan fiilinin, kâsibinin de Allah olduğu anlamına gelmemektedir.⁵¹ Bu noktadan hareketle insanın kesb ettiği fiilde fail olduğunu ileri sürmek, bir fiilin iki failinin olmasını gerektirir.⁵² Eşârî, bu bağlamda şu açıklamayı yapar: "Fiillerin gerçek anlamda bir failinin bulunması gerekir. Zira hiçbir fiil, failsiz meydana gelmez. Fail cisim olamayacağına göre bu fiillerin gerçek faili Allah'tır. Nitekim bir fiilin faili gibi gerçek manasıyla bir müktesibinin bulunması gerekmeceği için kesb olan fiilin gerçek müktesibinin de Allah olması gerekmez."⁵³ Çünkü müktesib, bir şeyi kazanan, iktisab edip üzerine alandır. Bu da Allah tarafından kesb edende yaratılmış olan hâdis güçle olur. Allah'ın ise bir şeye muhdes kudretle kâdir olması muhaldir. Bu da Allah'ın kesb olan fiilin müktesibi olmadığını göstergesidir.⁵⁴ Dolayısıyla Allah'tan başka yaratıcı bulunmadığına göre insanlar için sadece mecazî anlamda fail, gerçek anlamda ise ka-

⁵⁰ Bkz., Eşârî, *Luma*, s. 73, 78; Mâcî Haddûrî, *İslâm'da Adalet Kavramı*, s. 86-87; Vecîhî Sönmez, "Mutezile'nin Eşârî'nin Kesb Nazariyesine Yönelttiği Eleştiriler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X, sayı: 2, 2008, s. 138.

⁵¹ Bkz., Eşârî, *Luma*, s. 72-73; *Makalat*, (neş. Helmut Ritter), Beyrut tsz., s. 571; *el-İbâne an usulîd-diyâne*, Medine 1975, s. 45; Abdulkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Beyrut 1973, s. 137; İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eşârî*, s. 109; Merî b. Yusuf, *Refuş-şubheti ve'l-garar*, s. 39; İbn Teymiyye, *Minhaci's-sünne*, II, s. 297; Erkan Yar, "Eşârî'nin Teolojik Görüşleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11:1, 2006, s. 8; Eşârî düşüncesinde ihdas, fiil, icad, tekvin ve halk ifadeleri arasında bir fark yoktur. Buna göre hakiki fail Allah'tır. İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eşârî*, s. 28, 91, 242; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Ş. Gölcük), İstanbul 1988, s. 144.

⁵² İbn Furek, *Mucerredü makalati'l-Eşârî*, s. 66.

⁵³ Bkz., Eşârî, *Luma*, s. 73; Cebrîye dışındaki bütün fırkalar, insanın fiili olduğunu ve onun gerçekten fail olduğunu benimsemiştir. Ancak Eşârî, insanı sadece müktesib diye nitelemiştir. Neseî, *Tabsıra*, II, s. 175-176.

⁵⁴ Bkz., Eşârî, *Luma*, s. 72-74.

sib terimi kullanılabilir. Buna göre kesb kullara ait fiillerin nitelikleri üzerinde etkili olur. Kesbin vuku bulup yok oluşundan sonra insanın bunu aynen iade edemeyişi de onun Allah tarafından yaratıldığını gösterir.⁵⁵ Bunun paralelinde eğer insan hakikî fail olsaydı fiillerini her zaman istediği şekilde gerçekleştirdi. Bunun böyle olmaması, hakikî failin insanın kendisinin dışında birinin olmasını gerektirir.⁵⁶ Buradan da anlaşıldığı üzere Eş'arî'nin insanı, fiillerinin faili ve var edicisi olarak görmemesi, fiili insanla ilişkilendirilmede zorlanmasına neden olmuştur.

Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki, insanın var olmadığı bir yerde onun fiilinden bahsedilemez. Yani insanın var olması bile kendi fiilinin –faili– olduğunun kanıtıdır. İbn Rüşd (v. 595/1198)'ün ifadesiyle insanlar kendi sonuçlarını ancak sürekli olmayan ve değişebilen bir tarzda bilkuve hâlden bilfiil hâle getirebilmektedir. Eğer insanlar engellenmezlerse fiillerini ve sonuçlarını kendi bilfiil oluşlarının ve isteklerinin sınırları çerçevesinde ortaya çıkarabilirler. Onların fail oluşları da kendi tabiatlarıyla alakalıdır. Bu nedenle de onlar ne ezelî, ne sürekli ve ne de her zaman etkindirler. Dolayısıyla insanlar gerçek fail olmalarına rağmen, tam mükemmel fail değildir.⁵⁷ Bu çerçevede Farabî (v. 950/1553) şunları ifade eder: “Bir şeyin faili, o şeyin kendisi sebebiyle ortaya çıktığı şeydir. Fail tek başına bir durum meydana getiren ve önce sahip olduğu şeye eklenen başka bir durum meydana getiren her şeyi içerir.”⁵⁸ Şu hâlde eylemin insana izafesi, fiilin bizzat fail tarafından gerçekleştirilmesine bağlıdır. Farabî'nin bu tespiti kayda değerdir. Zira fail, gerçekleştirdiği eylemiyle daha önce sahip olmadığı yeni bir duruma kavuşur. Eğer fiil insan tarafından gerçekleştirilmişse sorumluluğun da gereği olarak insanın fail olması ve bu fiilin (yeni hâlin) neticelerini/karşılıklarını insanın alması/katlanması gerekmektedir.

Özetle Eş'arî'nin kesb doktrininde dört ana unsur bulunmaktadır. Bunlar; yaratılmış bir iradeyle gerçekleşen kast, muhdes bir güç, yapılmış bir fiil – kudretle aynı anda, birlikte bulunur– ve güç ile fiil arasındaki ilişki/taalluktur ki, buna kesb denir. Aslında bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, teklif tartışmasında Eş'arî'nin üzerinde durduğu temel konu, Allah'ın fiili gerçek-

⁵⁵ Bkz., Eş'arî, *Luma*, s. 40-43; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 137.

⁵⁶ Bkz., Eş'arî, *Luma*, s. 71.

⁵⁷ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-tehâfüt*, (neş. Süleyman Dünya), Kahire 1980, s. 139; *el-Kesf an menahic'il-edille fi akaidi'l-mille*, (neş. M. Kasım), Kahire 1964, s. 226-229.

⁵⁸ Farabî, *Füsul el-munteze'a*, (neş. F. Mitiri Neccar), Beyrut 1971, s. 87.

leştirme yoludur veya Allah'ın kudretinin fiile etki ettiği şartlardır. Bu doğrultuda Eş'arî, "Tek yaratıcı Allah olduğu için insan eylemlerini de Allah yaratır." görüşünü benimsemiştir.

Eş'arî penceresinden baktığımız vakit insanın fiili, yaratıcısının Allah olması nedeniyle, hakikî olarak insanın kendi fiili olarak kabul edilemez. İnsan sadece Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis şeylerin ve arazın zarfı durumundadır. Şu hâlde ona göre hâdis güç fiili yaratmaz. Esasen o, bir yandan her şeyin yaratılmasını Allah'a verirken öte yandan insanı amellerinden dolayı sorumlu kabul etmiştir. Çünkü fiilleri Allah'ın yaratması, insanın mükellef oluşuna mani değildir. Neticede insan bir fiile yöneldiği zaman, Allah o insanda bir güç yaratır, sonrasında insan bu güçle fiilini kesb eder. Kasib olması nedeniyle de fiilinden sorumlu olur.

Eş'arîliğin önemli temsilcilerinden Cüveynî (v. 478/1085), kesb teorisini eleştirerek, bu teori ile insan hürriyetinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Ona göre fiil her ne kadar takdir ve yaratma bakımından Allah'a nispet edilse de gerçekte insanın gücüyle meydana gelmektedir. Şu hâlde insanın sonradan olma kudretinin fiillerinde etkili olduğu ve aslında fiillerin bu kudretle meydana geldiği çok açıktır.⁵⁹

Sonuç olarak Mutezile, insanın fiildeki rolünü yok eden Cebriye'ye karşı insanın fiilindeki gücünü vurgulamış ve fiili tamamen insanın kendisinin yaptığını savunmuştur. Buna karşılık Eş'arî de muarız Mutezile'ye tepki olarak insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, irade ve kudretin sadece Allah'a aitliğini ve eylemin gerçek failinin Allah olduğunu vurgulamış ve bu bağlamda kesb doktrinini geliştirmiştir. Böylece Eş'arî, Cebriye ve Mutezile arasında orta yol tutmaya çalışmıştır. Fakat o, insanın fiillerinin hakikî faili olarak Allah'ı kabul etmesi, insanın kesbinin Allah tarafından yaratılmış olması ve insana verdiği gücün fiilin zıddına ve iki eyleme dönük olmaması, fiille birlikte ve fiilin bitimiyle yok olması, yani insana tanınan gücün cılız olması nedeniyle insanın özgürlük alanını sınırlandırmış ve dolayısıyla cebri anlayış içinde değerlendirilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Eş'arî'nin insanın özne olma yeteneğini zayıflattığı iddia edilmiştir. Aslında O, insanın mükellef olduğunu açıkça bildiren Kur'an ayetleri karşısında kesb kavramı ile onu yeniden muhatap kılma gayretine girmişse de

⁵⁹ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-nizamiyye*, s. 34-35; ayrıca bkz., Seyfuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Ali b. Muhammed el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-kelâm*, (tah. Hasen Mahmud Abdullatif), Kahire 1391, s. 203.

önemli bir açılım sağlayamamıştır. Esasen sahip olduğu irade ve akıl sayesinde, değişen ve değiştiren, iyi-kötü arasında tercihte bulunabilen bir yapıda yaratılan insanı, her yönüyle belirlenmiş bir varlık olarak kabul etmek, onun sorumluluğunu ortadan kaldırmak ve eylem yapma gücünü inkar etmek demektir. Yani insanın iradesi ve gücü elinden alınırsa insanın sorumluluğu da ortadan kalkmış olmaktadır. Hâlbuki insanın bütün eylemlerinde, tabiatının oluşmasında/şekillenmesinde, toplumsal konumunda ve sahip olacağı geleceğinde doğrudan kendi belirlemesi/istemi söz konusudur. Nitekim insanın bu özgür belirlemesi/istemi sorumluluğunun gereğidir. Bu sorumluluk da onun ahiret hesabının muhatabı olmasının neticesidir.

3. Neseфі'de Kesb Teorisi

3.1. Fiilin Yaratılması

Mâturidî kelâm okulunun önde gelen isimlerinden Ebu'l-Muîn en-Neseфі (v. 508/1115), Maturidîlerin temel kaynaklarından kabul edilen *Tabsıratu'l-Edille* adlı eserinde insan fiilleri konusunu geniş bir şekilde işlemiştir. Burada öncelikle şunu vurgulamalıyız ki; Neseфі insan fiilleri, fiillerin yaratılması ve kesb konusunu ele alırken daha ziyade Mutezile'nin probleme ilişkin ortaya koyduğu argümanları reddetmek için çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Mutezile'nin görüşlerini belirtmiş, ardından bunları çürütmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Neseфі, –eserinin birçok yerinde olduğu gibi– görüşlerini diyalektik tarzda ortaya koymuştur.

Neseфі'ye göre insan fiilleri dâhil her şeyin yaratıcısı Allah'tır. İnsan ise fiilin kesb edenidir. Bu nedenle de fiilin sahibidir.⁶⁰ Dolayısıyla fiillerde hem Allah'ın yaratmasının hem de insanın hür iradesiyle kesb etme kudretinin olması, insanın fiillerinde 'cebr'in olmadığına açık kanıttır. O, bu kabulüyle, Cebriye'nin "İnsanın fiilinde herhangi bir etkisi ve gücü yoktur." anlayışından ve Mutezile'nin "İnsan fiilinin yaratıcısıdır." anlayışından farklı bir düşünce ortaya koyarak önemli bir çıkmazdan kurtulmuştur.⁶¹

Neseфі'nin aktardığına göre Mutezile düşüncesinde insan, kendi fiilinin yaratıcısı olup bu fiiller, Allah'ın kudreti kapsamında değildir. İnsan, fiilini ademden vücuda çıkarma kudretine sahiptir ve neticede insan kendi fiilini yaratmada etkindir. Yani onlar, "Allah dilese de dilemese de kul kendi

⁶⁰ Neseфі, *Tabsıra*, II, s. 195, 223-224, 230.

⁶¹ Neseфі, *Tabsıra*, II, s. 175.

fiilini ihdas ve icat etmede yetkindir.” demişlerdir. Bu görüşün savunucuları Kaderîyeci Mutezililer olarak temayüz etmişlerdir.⁶² Neseî, Ebu Ali el-Cubbâî’ye kadar Mutezile’nin insan için ‘hâlik’ ifadesini kullanmaktan çekindiğini, bunun yerine ‘mucit’ ve ‘muhtdis’ kelimelerini kullandığını belirtir. Ebu Ali el-Cubbâî’den sonra ise Mutezile’nin insan için ‘hâlik’ kelimesini kullandığını ifade eder.⁶³ Bu bağlamda Neseî, Mutezile’nin yaklaşımını şöyle ifade eder: Allah’ın değişik fiillere ilişkin emri, nehyi, vâd ve vâ’idi vardır. Eğer Allah insan fiillerinin yaratıcısı olsaydı, kendisine emreden, nehyeden, vâd ve vâ’ide bulunan olurdu. Çünkü bu fiillerin yaratıcısı O’dur. Dolayısıyla O mümin, kâfir, itaatkar ve asi olurdu. Bununla beraber fiiller neticesinde elde edilecek övgü/mükâfat ve yermenin/azabın da O’na dönmesi gerekirdi. Nitekim fiili yaratan, bu övgü ve yergiye yaratmayandan daha layıktır. Bu ise muhaldir ve böyle bir iddia kişiyi dinden çıkarır.⁶⁴

Neseî, Mutezile’nin iddiasını kanıtlara dayanarak reddetmiştir. Buna göre “Dilediğinizi yapın.”⁶⁵, “İyilik yapın.”⁶⁶, “Böylece Allah, onlara işledikleri fiilleri pişmanlık kaynağı olarak gösterir.”⁶⁷, “Kim zerre miktarınca şer/hayır işlemişse onu görür.”⁶⁸ gibi ayetlerde insanın yaptığı fiillere emir, nehyi, vâd ve vâ’id şeklinde fiil adı verilmiştir. Ne ki fiili olmayan kimseye Allah’ın emir ve nehyede bulunması muhaldir. Öyleyse insana ait bir fiilin olduğu açıktır. Fakat bu noktada fiilin Allah’a izafeti iptal edilmemiş, neticede bu fiilleri Allah yaratmış, insan ise kesb etmiştir. Zira Allah insana birtakım –yapılmayan– fiilleri yapmasını emretmesi, insanın fiili yapabileceği/kesb edebileceğinin ve fail olduğunun delilidir.⁶⁹ Hasılı Neseî, yaratılanı yapan/ger-

⁶² Neseî, *Tabsıra*, II, s. 173; Her ne kadar Neseî “*Tabsıra*’da, Mutezile’nin yaratma konusunda “İnsan fiilini ademden vücuda çıkarma kudretine sahiptir, kendi fiilini ihdas ve icat etmede yetkindir.” şeklinde kabulü olduğunu belirtse de bu konuda Mutezili kaynaklarda çok farklı izahlar bulunmaktadır. Aslında Mu’tezile’nin literatüründe “yaratma” kavramı, sadece yoktan var etme, örneksiz meydana getirme, benzersiz bir şekilde ortaya çıkarma anlamını ifade etmediğinden, onlar bunu insana da izâfe ederler. İnsana ilişkin yaratma, bir plan ve takdire dayalı olarak ortaya çıkan pratik bir uygulamadır. İnsan planlama ve tasarlama ile yapma (kader) gücüne sahiptir. Nitekim Araplar “Deriyi işledim, kullanılır hâle getirdim.” anlamında “Deriyi yarattım.” derler. Ayrıca ilk Mu’tezililer ve Kaderîyey’in tıpkı diğer Müslümanlar gibi Allah’tan başka yaratıcı olmadığını kabul etmiş oldukları ve insana “hâlik” ismini vermektan çekinmiş oldukları da rivayet edilir. Bu rivayete göre onlar insan için daha çok muhtdis ve mücid isimlerini kullanmaktadırlar. Mu’tezili kelâmcılar, ‘halk’ lafzını kullandıklarında da Allah için kullandıkları anlamdan farklı bir mânâ yüklediklerini ima ederler. Kâdi Abdulcebbar, *Şerhu usûli’l-hamse*, (tah. Abdulkerim Osman), Kahire 1988, s. 380; *Muğni*, VIII, s. 3-4, 163; Neseî, *Tabsıra*, II, s. 173-194.

⁶³ Neseî, *Tabsıra*, II, s. 173-174.

⁶⁴ Neseî, *Tabsıra*, II, s. 178.

⁶⁵ Fussilet, 41/40.

⁶⁶ Hac, 22/77.

⁶⁷ Bakara, 2/167.

⁶⁸ Zilzal, 99/7-8.

⁶⁹ Neseî, *Tabsıra*, II, s. 176; *Kitabu’t-temhid li kavâidi’t-tevhid*, (tah. C. Hasen Ahmed), Kahire 1989, s. 270; Fahrud-din er-Râzi; *el-Metâlibu’l-âliye mine’l-ilm’l-ilahi*, Beyrut 1999, IX, 52.

çekleştiren kimsenin yaratıcı olduğuna dair kabulleri reddetmiş ve yaratılanı kesb edenin yaratıcı değil, fail ve müktesib olduğunu vurgulamıştır. Fil-hakika insan, fiili hür iradesiyle kesb ederek, onun sahibi olmuştur. Bu sebeple de insan, iyiliği ve kötülüğü yapabilecek kabiliyettedir, hür iradesiyle kesb ettiği eyleminin sonucuna katlanmak zorundadır.

3.1.1. Neseffî'nin Fiillerin Yaratıcısının Allah Olduğuna Dair Ortaya Koyduğu Bazı Deliller:

1. İnsanda yaratma kudretinin olabilmesi için, fiilin yoktan varlığa çıkma keyfiyetinin, yaratılmış varlığın miktarının, sıfatlarının ve hâllerinin ön bilgisinin olması gerekmektedir. Öyle ki, bu ön bilginin meydana gelecek fiilin bütün inceliklerine nüfuz etmesi ve bütün yönleriyle onu kuşatması gerekir. İnsanın ise böyle bir bilgiye sahip olmadığı açıktır. Öyleyse insanın fiil üzerinde yaratıcı düzeyde rolü yoktur.⁷⁰ Zira Kur'an'da "Sözünüzü ister gizleyin, ister açığa vurun; bilin ki, O, kalplerin içindekini bilmektedir. Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır."⁷¹ ayetiyle insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu bildirilmiştir. Esasen "Sözünüzü ister gizleyin, ister açığa vurun; bilin ki O, kalplerin içindekini bilmektedir." ifadesiyle yaratanın yarattığı şeyin nelliğini bilmesi gerektiği, "Hiç yaratan bilmez mi?" ifadesiyle de Allah, kendisinin yaratıcı ve yarattıklarından da haberdar olduğunu vurgulamıştır. Kısacası yaratıcının yarattığı şeyin ayrıntısını bilmesi zorunludur.⁷²

Öte yandan Eş'arî de insanın fiilin yaratıcısı olamayacağına dair Neseffî'nin dayandığı delilin bir benzerini getirmiştir. Buna göre yaratıcının yarattığı fiilin gerçek tabiatını ve tafsilatını bilmesi gerekmektedir. İnsan ise kendi fiilinin gerçek tabiatını, muhtevasını ve ayrıntısını bilmediği için fiillerinin yaratıcısı değildir.⁷³

2. "Hâlbuki sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır."⁷⁴ ayeti insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığının kanıtıdır. Neseffî bunu şöyle açık-

⁷⁰ Neseffî, *Tabsıra*, II, s. 198.

⁷¹ Müllk, 67/13.

⁷² Neseffî, *Tabsıra*, II, s. 195-196, 198; Ayeti Neseffî'den farklı şekilde değerlendiren Kâdi Abdulcebbar'a göre bu ayette kast edilen; yaratanın, sözlerini gizleyen veya açığa vuran kulların durumlarını bildiğini haber vermek ve gizli-açık hiçbir hallerinin Allah'tan gizli kalmadığını hatırlatıp kulları uyarmaktır. Kâdi Abdulcebbar, *Muğni*, VIII, s. 319.

⁷³ Bakillâni, *Temhîd*, s. 342; bkz., Muhammed Abduh, *İlmu't-tevhîd*, s. 228; Esasen fiiller bir zaman ve mekânda cereyan etmektedir. Her fiilin de bir mahiyeti vardır. İşte bu mahiyeti olduğu gibi var etmek insanın kudreti ve ilminin sınırları dahilinde değildir. Bkz., Mâturidî, *Kitabu't-tevhîd*, s. 230.

⁷⁴ Sâffât, 37/96.

lar: Ayette ifade edilen ‘ma’ edatı fiile bitiştirğinde mastar anlamı verir. Bu manada Kur’an’da “*yaptıklarımız*” ifadesiyle kastedilen insanın fiilleridir. Mutezile ise buna karşı çıkarak “*yaptıklarımız*” kelimesinden kastedilenin “insanın eylemi değil, eylemleri sonucu yaptıkları putlardır” der. Nitekim Kur’an’da “*Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?*”⁷⁵ ayetinden de anlaşıldığı üzere onlar yontma fiiline değil, yontulan putlara tapıyorlardı.⁷⁶ Yani Mutezile, insanın fiillerinin neticesinde ortaya çıkan şeylerin Allah tarafından yaratıldığını kabul eder.

3. “*Allah’a, O’nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah’ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?*”⁷⁷ ayetinde Allah, yaratmanın sadece kendisine ait olduğunu vurgulamıştır. Şayet Allah’tan başka bir yaratıcı –insan– olsaydı, Allah ile insanın yarattığı –kadim fiil ve hadis fiil– birbirine benzeyecek, dolayısıyla faileri de birbirine benzeyerek Allah’ın yaratma vasfına/ilahlığına gölge düşecekti. Bu noktada Allah ve insan yaratıcıdır, ama iki yaratma birbirinden farklıdır da denemez. Çünkü yaratmanın mahiyeti aynıdır. Şu hâlde yaratmanın ancak O’na mahsus olduğu müsellemdir.⁷⁸

Mutezile ise yukarıda belirtilen ayeti, kendi anlayışı paralelinde yorumlamıştır. Buna göre ayette geçen (كَخَلْقِهِ) ifadesi, aslında Allah’ın başkasına yaratma imkânı verdiğinin kanıtıdır. Zira “*O’nun yarattığı gibi*” demek, O’ndan başkasının yarattığının da bulunabileceği anlamına gelmektedir. Ayrıca Allah’tan başka yaratıcının kabul edilmesiyle ona ortak koşulmuş olmaz, çünkü bu imkânı Allah insana vermiştir.⁷⁹ Aslında Mutezile, Allah’ın kendi yarattığı eylemlerin ardından insanları cezalandırmasını engellemek için, insanın fiillerini bizzat kendisinin yarattığını kabul etmiştir.⁸⁰

Nesefî’nin aktardığına göre Mutezile bu bağlamda başka kanıtlar da ortaya koymuştur. Mutezile’ye göre “*Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şâmi ne yücedir!*”⁸¹ ayeti insanın fiilinin yaratıcısı olduğunun açık bir delilidir. Zira ayette Allah’ın diğer yaratıcıların en güzeli olduğu belirtilmektedir. Şayet yaratma sıfatı diğer varlıklarda olmasaydı, Allah “*Yaratanların en güzeli*”

⁷⁵ Sâffât, 37/95.

⁷⁶ Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 190-191; Eş’arî, *Luma*, s. 69.

⁷⁷ Râd, 13/16.

⁷⁸ Bkz., Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 205, 216.

⁷⁹ Abdulcebbar, *Şerh*, s. 379.

⁸⁰ Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 205, 211-212.

⁸¹ Mû’minûn, 23/14.

ifadesini kullanılmazdı. Nitekim Kur'an'da, "İlahların en büyüğüdür." diye bir kullanım bulunmamaktadır. Çünkü Allah'tan başka ilah yoktur. O'ndan başka ilah olmayınca da böyle bir ifade kullanılmamıştır. O hâlde insan fiilinin yaratıcısıdır.⁸² Neseфі ise buna cevaben 'halk' kelimesinin ancak 'takdir' ve 'tasvir' anlamında ele alınması durumunda insana –mecazen– yaratıcı denebileceğini belirtir. Fakat insan için yoktan var eden anlamında yaratıcı denilemez. Bu manadaki tek yaratıcı Allah'tır.⁸³

4. Fiillerin yaratıcısının Allah olduğu aslında şu üç yolla da bilinebilir: Birincisi bunu insan aklıyla bilebilir. Nitekim yaratmanın, bir şeyi yoktan var etme anlamında olduğu düşünüldüğünde, bunun ancak Allah tarafından gerçekleştirildiği bilinir. İkincisi fiilin kendisi de fiilin yaratıcısının Allah olduğunu göstermektedir. Yani insan bazen istediği bazen de istemediği fiili gerçekleştirir. İstemediği birçok işi yapıyor olması, onun fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına göstergesidir. Üçüncüsü yaratma fiilini Allah'tan başkasına isnat etmek, muhal olduğu bilinen bir şeye götüreceği için, yaratma sıfatı sadece Allah'a mahsus olmalıdır.⁸⁴

5. İnsana yaratıcı vasfını vermek, Allah'ta acziyeti doğurur. Örneğin Allah insanın elinde hareketi, insan ise sükûnu yaratmış olsa, bu durumda iki zıt şeyin bir arada olması gerekecekti ki, bunun muhal oluşu, sadece Allah'ın yaratıcı olduğunu göstermektedir.⁸⁵ Başka bir ifadeyle iki zıt şeyin bir arada olması, insanın iradesinin gerçekleşmesi, Allah'ın kudretinin makdûra tesir etmemesi demektir. Bu ise muhaldir. Eş'arî'ye göre de meydana gelen her şey Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla oluşmaktadır. Bu ise Allah'ın irade etmediği bir şeyi yaratmayacağını göstermektedir. Çünkü O'nun saltanatında irade etmediği bulunacak olursa, bu, ya unutmaya ve gaflet veya âcizlik ve zaftan dolayı olabilir. Her ikisi de Allah için muhaldir.⁸⁶

6. İnsanın yaratıcı olarak kabul edilmesi durumunda, Allah'ın birliğinin ispatı imkânsızlaşır. Bu da fiillerin yaratıcısının Allah olduğunun delilidir.⁸⁷

7. Allah'tan başka bir yaratıcının kabul edilmesi durumunda, Allah'ın var etmediği ve kudretinin yetmediği bir varlığın olması gerekecektir. Başka bir

⁸² Neseфі, *Tabsıra*, II, s. 177-178.

⁸³ Neseфі, *Tabsıra*, II, s. 193; Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi usûli'd-din*, s. 214-215; Bakillâni, *Temhid*, s. 352-353.

⁸⁴ Bkz., Neseфі, *Tabsıra*, II, s. 176-180; M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâturidî ve Neseфі'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, s. 35-36.

⁸⁵ Neseфі, *Tabsıra*, II, s. 205-206.

⁸⁶ Eş'arî, *Luma*, s. 47, 69.

⁸⁷ Neseфі, *Tabsıra*, II, s. 205, 211-212.

ifadeyle iki yaratıcının varlığı kabul edildiği takdirde, Allah'ın var etmediği varlığı, diğer –insan– yaratıcı yaratacaktır ki, böyle bir kabul Allah'ın kudretini sınırlandırır ve O'nu âciz konuma düşürür. Bunun muhâl oluşu ise tek yaratıcının Allah olduğunun kanıtıdır.⁸⁸

8. Allah'tan başka bir yaratıcı kabul etmek, kudretin fiilin sıfatı olmasını gerektirir. Yani bu durum kudretin Allah'ın ezeli sıfatı olmasına engel teşkil eder. Muarızların bu kabulü neticesinde Allah'ın kudret sıfatı hadis olmaktadır. Bu ise muhâldir.⁸⁹

9. İnsanı yaratıcı kabul etmek aynı zamanda Allah'tan başkasına ibadet edilmesini caiz kılar. Başka bir ifadeyle Allah'ın dışındaki varlıklar, Allah gibi yaratıyorlarsa, onlara da ibadet edilmesi mümkündür. Bunun muhal oluşu Allah'ın tek yaratıcı olmasını zorunlu kılar.⁹⁰

Özetle Nesefî'ye göre Allah'ın tek yaratıcı olduğu ve insanın da fiili meydana getirecek gücü kabul edildiğine göre insan için yaratmadan daha farklı bir eylemin bulunduğunu kabul etmek gerekir. Başka bir ifadeyle insanda mevcut olan güç, eyleme Allah'ın yaratmasından farklı olarak etki etmektedir. Nesefî yaratma ile bu güç arasındaki farkı belirtebilmek için Mâtürîdî'de olduğu gibi 'kesb' tabirini kullanmıştır. Bunun paralelinde Eş'arî de bir şeyi yaratma ile kesb etmenin birbirinden tamamen farklı olduğunu vurgulamıştır. Buna göre bir şeyi yaratmak, fiilin Allah'ın kudreti ile ortaya çıkmasıdır, kesb ise sonradan yaratılmış bir gücün fiile iktiranı/etkisidir. Bu noktada şunu da vurgulamak gerekir ki hem Eş'arî hem de Nesefî insanı fiillerinin yaratıcısı kabul eden Mutezile'ye şiddetle karşı çıkmış ve fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bağlamda 'halk' kavramının insan hakkında kullanılmaması konusunda Eş'arî ve Nesefî aynı görüşü paylaşmaktadır. Fakat Nesefî mecazen –takdir ve tasvir anlamında– 'halk' kelimesinin insan için kullanılabileceğini belirtmiştir.

1.2. Allah'ın ve İnsanın Fiilinin Birbirinden Farklı Olması

Nesefî açısından insanın fiili, Allah'ın fiili değil, yarattığı ve mefûlüdür. Aslında burada 'mefûlüdür' kelimesiyle kastedilen Allah ile insanın fiilinin birbirinden farklı olduğu ve insanın gerçekleştirdiği fiilin var edicisinin

⁸⁸ Nesefî, *Tabstrâ*, II, s. 205, 215.

⁸⁹ Geniş bilgi için bkz., Nesefî, *Tabstrâ*, II, s. 205, 215.

⁹⁰ Nesefî, *Tabstrâ*, II, s. 206, 222.

Allah olduğudur. Zira Allah ile insanın fiili aynı olsaydı, insanın da yaratıcı olması gerekirdi ki, bu muhaldir.⁹¹ O hâlde küfür, kâfirin fiili, Allah'ın ise mefûlüdür. Neccâriye ve Ehl-i hadis mütekellimleri de bunu onaylamaktadır. Buna göre kâfir, küfrü yapan değil, küfrün kendisinde bulunduğu kimsedir. Aynı şekilde hareket eden, hareketi yapan değil, hareketin kendisinde olduğu kimsedir. Ölü, ölümü yapan değil, ölümün kendisinde tecelli ettiği kimsedir. Buna karşın her kim Allah'ın mefûlü olması nedeniyle ölmü, hastalığı, uzunluğu, kısalığı, siyahlığı, beyazlığı, soğukluğu, sıcaklığı vb. Allah'ın fiili olarak kabul ederse dinden çıkar.⁹²

Esasen Neseî'ye göre Allah'ın fiili ile insanın fiili arasında bir benzerlik yoktur. Allah'ın fiili, zatında mevcut ezeli bir sıfattır. İnsanın fiili ise Allah'ın mahlûkudur. Yani Allah insanın fiilini icad etmiş ve yokluktan varlığa çıkarmıştır.⁹³ Neticede insan fiillerinde iki kudretin tesiri mümkündür. Eylem üzerinde Allah'ın etkisi yaratma şeklindedir, insanın eylem üzerindeki rolü ise onu kesb etmektir. Kesb ise eylemin insana ait oluşunun nedenidir.⁹⁴ Eş'arî kelam sisteminde de fiil üzerinde iki kudretin –Allah'ın kudreti ve insandaki istitaat– varlığı kabul edilmektedir.⁹⁵

1.3. Kesb Teorisi

Neseî'ye göre kesb kavramının izahı zordur, ancak Mutezili kelamcılarının iddia ettiği gibi bu kavram anlaşılmaz da değildir.⁹⁶ Bunun yanında kesb kavramını bir doktrin hâline getiren Eş'arî de, bu kavramı sistemleştirdiğinde bu kavramın anlaşılmasının zor olduğunu kabul etmiştir. Aslında kesb terimi aklen kavranabilir ama bunun kavranması ve tasavvur edilmesi zordur.⁹⁷

Neseî insanın fiilinde cebr olmadığını, kendisine ait fiilinin olduğunu ve kendisinde var olan gücün fiiliyle alakalı olduğunu savunur. O, Tabsıra'da kesb ile ilgili farklı tariflerin olduğunu belirterek şunları ifade eder:

⁹¹ Neseî, *Tabsıra*, II, s. 220, 225.

⁹² Neseî, *Tabsıra*, II, s. 247.

⁹³ Neseî, *Tabsıra*, II, s. 220, 225.

⁹⁴ Neseî, *Tabsıra*, II, s. 226.

⁹⁵ Bkz., Eş'arî, *Luma*, s. 77, 91-94; Bakıllâni, *Temhîd*, s. 325.

⁹⁶ İnsanın fiili konusunda Mutezile ve Neseî arasında önemli bir farklılık vardır. Aslında Mu'tezile kesbin insan kudreti ile gerçekleştiğini kabul etse de kesb teorisinin makul olmadığını, bu konuda tartışmaya bile gerek olmadığını ifade eder. Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, Mısır 1911, s. 6; Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 341, 770; *Muğnî*, VIII, s. 177, 187; ayrıca Mutezile'nin kesb eleştirisi konusunda bkz., Abdulhamit Sinanoğlu, "Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed'in İnsan Fiillerinin Yaratılması ve Eş'arî'nin Kesb Görüşünü Eleştirisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, III, sayı: 1, s. 51-55.

⁹⁷ Neseî, *Tabsıra*, II, s. 242.

a. Kesb, kudretin bulunduğu mahalde meydana gelen herhangi bir iştir. Bu iş, herhangi bir kudretin bulunmadığı yerde meydana gelmişse buna yaratma denilir. Ayrıca meydana gelen her iki iş de fiil olarak adlandırılır. İnsan kudret sahibi olmakla kâdir bir varlıktır. İnsandaki kudretin mekânı yine insandır. Allah da kâdirdir. Allah'ın kudretinin mekânı da O'nun zatıdır. Şayet iş, kudretin olduğu yerde oluyorsa kesb, kudretin bulunmadığı yerde meydana geliyorsa 'halk'tır. Allah olaylara bir mahal teşkil etmediği için onun yaratmaları zatında meydana gelmez. Öyleyse olaylar, Allah'ın zatında meydana gelmeyince zatının dışında meydana gelmektedir ki, bu da yaratma olmaktadır. O hâlde yaratma kavramında süreklilik yok; sıçrama ve ani oluş vardır. Neticede insanlar olaylara mekân olabilir. Kendisinde kudret olan insanın yaptığı iş, kudretin bulunduğu yerde olduğu için kesb olarak adlandırılmıştır.⁹⁸

b. Herhangi bir aletle meydana gelen şey, kesbtir; herhangi bir alet olmadan meydana gelen şeyse yaratmadır. Esasen bu tarif birinci tarife benzemektedir. Buna göre Allah bir fiili yaratırken herhangi bir alet veya vasıtaya ihtiyaç duymaz. Ayrıca Allah, insana herhangi bir iş yaptırabilir. Bu iş Allah açısından vasitasız, insan açısından ise vasıtalı iş demektir. Böylece vasıta veya aletle yapılan iş, insan tarafından gerçekleştirilmekte olup, kesb; vasitasız ve aletsiz yapılan iş ise Allah tarafından meydana getirilmekte olup yaratma adını almaktadır.⁹⁹

c. Eğer bir varlık, gücünün yettiği bir şeyi tek başına yapabiliyorsa bu yaratma, gücünün yettiği şeyi tek başına yapamıyorsa bu kesbtir. Aslında bu tarif de diğer tariflere benzemektedir. Kudret yetirilen şeyin herhangi bir vasıta veya yardım olmaksızın yapılması yaratma; kudret yetirilen şeyin herhangi bir vasıta veya yardımla gerçekleştirilmesi ise kesbtir. Ne ki, insanın yoktan var etme gücü olmadığı için, eyleminin yaratıcısı değil, mükte-sibidir ve dolayısıyla fiilinde yalnız değildir. Allah ise 'icad'ı tek başına gerçekleştirir. Bu konuda herhangi bir yardıma veya desteğe ihtiyacı yoktur.¹⁰⁰

Nesefî'ye göre insanın kendi fiillerinde seçimi olduğu takdirde eylem insana ait olabilir. İnsanın tercihinin olmadığı fiil, ancak Allah'ın yarattığı bir iş olur. Bu durumda da iş, insana veya başka bir varlığa –seçim imkânı ol-

⁹⁸ Nesefî, *Tabşıra*, II, s. 242-243; Bkz., M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâturidi ve Nesefî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, s. 68.

⁹⁹ Nesefî, *Tabşıra*, II, s. 242; M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâturidi ve Nesefî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, s. 69.

¹⁰⁰ Nesefî, *Tabşıra*, II, s. 242.

madığı için– isnat edilemez. Öyleyse fiil, ihtiyar sahibi olan insanın kudretine taalluk etmiyorsa bu fiil insana ait değildir. Aksi hâlde insan böyle bir fiile ancak mekân teşkil etmiş olur. Şu hâlde fiil insanın ihtiyarı ile gerçekleşiyor ve insanın da ona kudreti varsa, fiil gerçek anlamda insana ait olur.¹⁰¹

Öte yandan Nesefî, yaratılanı yapan/gerçekleştiren kimsenin yaratıcı olduğuna dair iddiaları reddetmiş ve yaratılanı kesb edenin yaratıcı değil, fail ve müktesib olduğunu vurgulamıştır. Nitekim insan, fiili sadece kendi kudretiyile gerçekleştiremediği için, o fiilin müktesibi kabul edilmiştir.¹⁰² Eş'arî'ye göre de fiilin müktesibi insandır. Çünkü müktesib, bir şeyi iktisab edip üzerine alandır. Bu da Allah tarafından kesb edende yaratılmış olan hâdis güçle olur. Allah'ın ise bir şeye muhdes kudretle kâdir olması muhaldir.¹⁰³

Öte yandan Nesefî zaviyesinden insan, eyleme ilişkin çeşitli seçeneklerden birisini seçebilmekte, yapacağı fiili seçtikten sonra, onu isteyip, o işe yönelmektedir. İnsandaki bu seçme ve yönelişten sonra Allah, o işi, koyduğu âdet üzere, insanın istek ve seçimi doğrultusunda yaratmakta, insan da yaratılan bu fiili kendi arzu ve isteği ile kesb etmektedir.¹⁰⁴ Bu noktada yaratma ve kesb beraber meydana geldiği için ne Allah için ne de insan için herhangi bir zorunluluk söz konusu değildir.¹⁰⁵ Neticede insanın irade ve isteği gerçekleşmiş, kudreti de fiile tesir etmiş olmaktadır. Öyleyse insan, hür iradesiyle fiile yöneldiği zaman Allah o fiili koyduğu âdet üzere insanda yaratır. İnsan fiilin kesb edeni, Allah da yaratıcısı olur. Eş'arî'ye göre ise insan herhangi bir eyleme yöneldiği anda, Allah iki şey yaratır. Bunlar; fiille beraber olan insanın gücü ve kast olunan fiildir. Yani hem fiili hem de fiilin meydana gelişini sağlayan insandaki gücü yaratan Allah'tır. İnsanın eylemindeki rolü (kesb) ise kendisine verilen gücün, fiile tesir (iktiran) etmesidir.¹⁰⁶

Diğer taraftan Nesefî, Allah'ın yarattığı ve insanın kesb ettiği fiilde, insanın kudretinin fiile taalluk edebileceğini kabul etmektedir. Fakat insanda var olan

¹⁰¹ Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 225.

¹⁰² Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 248.

¹⁰³ Eş'arî, *Luma*, s. 72-74; bkz., Abdalbârî Muhammed Davud, *Îrâde inde'l-Mu'tezile ve Eş'â'ire*, s. 137.

¹⁰⁴ Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 225; Hamdi Gündoğar, "Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin İnsan Fiilleri Probleminde Mutezile'ye Yöneltilmiş Bazı Eleştiriler", *Kelâm Araştırmaları*, 9:1, 2011, s. 210-213.

¹⁰⁵ Kesb, yaratmadan önce gerçekleşirse bu durumda Allah için bir zorunluluğu doğurur. Yaratmanın önce olması durumunda ise insanın fiilinde bir zorunluluk ortaya çıkacaktır. Bu soruna bir başka çözüm şekli ise Mâtüridilikte var olan, bir fiile iki kudretin etki edebileceği prensibidir. Bu prensip zorunluluk problemini çözmesinin yanında, yaratma ve kesb beraberliğine de delil teşkil etme mesabesindedir. İki kâdirin bir fiile etkisi kabul edilince, bir fiilin üzerinde hem Allah'ın hem de insanın değişik yönlerden fiile etki edebileceği kabul edilmiş olmaktadır. Her iki kâdirin etki alanı farklı olduğuna ve birbirlerine herhangi bir etki yapmadıklarına göre bir zorunluluktan bahsetmek mümkün olmamaktadır.

¹⁰⁶ Bkz., Eş'arî, *Luma*, s. 76, 78.

bu kudret, Eş'arî'nin de ifade ettiği gibi yaratma bağlamında etkisizdir.¹⁰⁷ Aslında Nesefî, “İnsandaki kudretin fiile taalluku mümkündür.” derken ‘kesb’i başka bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Burada asıl kastedilen, Allah’ın kudretinin fiili yaratmada, insanın kudretinin ise fiili kesb etmede etkili olduğudur. Esasen Allah’ın yaratması olmadığı takdirde, insan fiilini de gerçekleştiremez.¹⁰⁸

Öte yandan Nesefî, Cehm b. Safvân (v. 128/746) ile birlikte onu destekleyen Cebriye’nin “İnsanın gerçekte fiili olmadığı ve fiillerinde zorunlu olduğu” görüşüne karşı çıkmıştır. Nesefî, onların görüşünü şöyle açıklamıştır: İnsanın fiili gerçekleştirmek için herhangi bir gücü bulunmadığı gibi, fiilini kesb etmesi de söz konusu değildir. Kur’anda insanın fiilinin varlığına işaret eden ayetler mecaz anlamdadır. “Çocuk uzadı.” cümlesinde ‘uzama’ fiili, çocuğun ihtiyarına ait olmadığı gibi, “Zeyd gitti.” denilince ‘gitme’ eylemi de Zeyd’e ait değildir.¹⁰⁹ Diğer bir ifadeyle insan, üzerinde yaratılan fiillerde mecbur, mahkûm ve muhtardır. Filhakika Cebriye dışındaki bütün fırkalar, insanın fiili olduğunu ve onun gerçekten fail/kasib olduğunu benimsemiştir. Ancak Eş'arî, insanı mükte-sib/amil diye nitelediği hâlde, fail diye nitelemekten kaçınmıştır.¹¹⁰ Nesefî ise insan için fail kavramını kullanmaktan kaçınan Eş'arî’yi tenkit etmiştir.¹¹¹

Diğer taraftan Nesefî, fiilin meydana gelişinde iki kudretin varlığını kabul etmiştir.¹¹² O, bu noktada Mutezile’ye “Bir fiile iki kudretin tesiri ancak üç şekilde olabilir; yaratma, iktisab ve hem yaratma hem de kesb şeklinde olur. Siz bunlardan hangisini kabul ediyorsunuz?” şeklinde bir soru sorar. Ardından kendisi bunu şöyle açıklar: Birincisi bir fiile iki kudretin yaratma yönüyle tesirinin muhal oluşu müsellemdir. İkincisi bir fiile iki kudretin kasib olarak tesir edemeyeceği de açıktır. Üçüncüsü ise fiilin ortaya çıkışında ancak yaratma ve kesb şeklinde, iki kudretin bir fiile tesiri mümkündür. O hâlde insana ait eyleme bir kudret yaratma, diğer kudret ise kesb yönüyle tesir eder.¹¹³ Dolayısıyla Nesefî, insanın fiillerinde rolünün/etkinliğinin ol-

¹⁰⁷ Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 223-224.

¹⁰⁸ Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 223-225.

¹⁰⁹ Nesefî, *Tabsıra*, s. 173; Bağdâdî, *Usûlû'd-dîn*, s. 134; *el-Fark*, s. 188; Abdülcebbar, *Şerh*, s. 234; Esasen Cebriye’nin “İnsanın gerçekte fiili yoktur ve fiilinde zorunludur.” kabulü, Kur’an’ın ortaya koyduğu, insanın sorumlu olması ve yeryüzündeki varlığının nihâi hedefi olarak onun denenmesi şeklindeki temel prensibe aykırıdır.

¹¹⁰ Eş'arî, *Luma*, s. 72-73; Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 173.

¹¹¹ Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 175-176.

¹¹² Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 229.

¹¹³ Mutezile ise bir fiile iki kudretin taallukunu kabul etmemiştir. Esasen Mutezile’nin bir fiile iki kudretin tesirini kabul etmeyişinin altında yatan neden, kudretin fiile taallukunun ancak yaratma yönüyle olabileceği kabulüdür. Buna göre fiili insan yaratmaktadır, dolayısıyla bir fiile ancak bir kudret tesir edebilir. Bkz., Nesefî, *Tabsıra*, II, s. 230.

duğunu benimsemiş, insanın özgür iradesiyle fiile yöneldiğini ve onu kesb ettiğini belirtmiştir. Bunun sonucunda da insan fiilin sahibi olmuş ve mesuliyeti üzerine almıştır. Fakat Eş'arî'nin kesb teorisinde insan, Allah'ın iradesine tabi olup ancak O'nun belirlediği eylemi seçebilir. Yani insanda bir işi yapma isteği oluşunca, Allah bu isteğe göre o fiili yaratır.

Kıscası Nesefî'ye göre her ne kadar insan fiilinin yaratıcısı Allah ise de aslında fiil insana aittir. Bu bağlamda insanın fiili olduğuna göre gücü de vardır. Zira fiilin var oluş şartı güçtür. Fiile ilişkin güç insanda önceden mevcut değildir. Ancak fiilin oluşumu esnasında insan bu güce sahip olur ve fiilini yapar. Yani insana tanınan kudret fiilden önce bulunmamaktadır. Aksi hâlde fiil için gerekli güç insanda önceden bulunsaydı, insan Allah'a gerek duymadan, istediği anda eylemini gerçekleştirebilirdi. Diğer bir ifadeyle kudretin fiilden önce olması, insanın Allah'tan müstağni olması demektir. Neticede insan fiilin oluşması için gerekli şartları yerine getirdiğinde, Allah fiil için gerekli gücü insanda hemen yaratmakta, insan da bu güçle fiilini yapmaktadır. Böylece fail fiilini gerçekleştirirken güç sahibi olmaktadır.¹¹⁴ Buna karşın Eş'arî de insana, Allah tarafından görünüşte bir gücün/istitaatın verildiğini kabul etmiştir. İnsanın sahip olduğu bu güç, fiilden önce değil, fiile birlikte ve fiilin bitimiyle birlikte yok olur. Dolayısıyla hem Eş'arî hem de Nesefî fiilden önce bir gücün varlığını kabul etmemektedir.¹¹⁵

Neticede Eş'arî ve Nesefî, Allah'ın her şeye kâdir oluşunu ve insanın sorumluluğunu açıklayabilmek için kesb teorisini geliştirmiştir. Böylece eylemleri Allah yaratmakta, insan da yaratılmış eylemleri kesb ederek bunlardan mesul olmaktadır. Bu hususlar genel olarak Eş'arî ve Nesefî'nin üzerinde ittifak ettiği hususlardır. Fakat onlar kesbin hakikatini farklı şekilde anlamlandırmışlardır.

Sonuç

İslam düşünce tarihinde insan sorumluluğunu ortadan kaldıran cebrî anlayış ile insanın ihtiyarî fiillerinde Allah'ın irade ve kudretini dışlayan Mu'tezilî anlayışa karşı geliştirilen kesb kavramı, Eş'arî tarafından sistematize edilmiş ve sonraki dönemlerde de temel bir kavram olarak kullanılmıştır.

¹¹⁴ Geniş bilgi için bkz., Nesefî, *Tabşıra*, II, s. 113-135; Nesefî'ye göre güç, kuvvet, istitaat, kudret ve takat kavramları anlamca birbirine yakındır. Nesefî, *Tabşıra*, II, s. 113.

¹¹⁵ Eş'arî, *Luma*, s. 93-94; bkz., Eş'arî, *Makalat*, s. 549-550.

mıştır. Aslında kesb, kader probleminde özellikle Mu'tezilî doktrine karşı Eş'arî ve Mâturidî paradigmada temerküz etmiş bir kavramdır. Bu bağlamda Eş'arî ve Nesefî insanın sorumluluğunu temellendirmek için kesb teorisini kullanmışlardır. Fakat Eş'arî ve Nesefî'de kavramın mahiyetine ilişkin farklı görüş ve ifadeler vardır.

Eş'arî'ye göre Allah'ın mürid oluşu onun zatî sıfatlarından olduğu için Allah'ın iradesi her şeyin üstünde ve her şeyi kuşatmaktadır. İnsanın fiilleri de Allah'ın mutlak iradesindedir. Allah, insanın bütün fiillerinin ve edimlerinin hakikî ve yegâne faili/yaratıcısıdır. İnsanın eyleme ilişkin bir gücü vardır, ama bu güç fiille birlikte ve fiilin bitimiyle birlikte yok olur. Aslında insanın iradesi ve kudreti, onu fiile yöneltir ve yakınlaştırır. Bunun üzerine Allah insanın yöneldiği o fiili yaratır. Ardından insan fiili kesb eder. Dolayısıyla insan Allah'ın iradesine tabidir.

Nesefî, fiillerin yaratıcısının Allah olduğu görüşünde Eş'arî ile uyuşurken, insanın özgür iradesine göre fiillerin yaratılmış olduğunu belirttiği görüşünde ondan ayrılır. Allah'ın insan fiillerini irade etmesi ve yaratması, insanı eyleme zorlamaz. Aslında Allah'ın eylemi yaratmasının altındaki neden, insandaki gücün fiilin yaratılması aşamasında yetersiz olmasındandır. O hâlde bir makdur için iki kâdirin kudreti mümkündür. Fiilde söz konusu olan iki kâdir; Allah ve insandır. Fiildeki yaratma kudreti Allah'a, o fiili kast ve kesb etme kudreti de insana aittir. Filhakika Nesefî'nin anlayışında, insan birçok alternatif arasından gerçekleştireceği eylemi tercih eder, sonra o fiili ister/yönelir ve ardından Allah, insanın tercihi doğrultusunda eylemi yaratır, insan da kendi isteğiyle kesb eder. Dolayısıyla insanın iradesinin eylemin oluşumunda büyük rolü bulunmakta ve eylemin Allah tarafından yaratılması da insanın özgürlüğüne engel teşkil etmemektedir.

Kesb konusunda Eş'arî ve Nesefî bakış açısını, farkları ve ortak noktaları itibarıyla şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Eş'arî fail ve yaratıcı kavramlarını eş anlamlı kullandığı için insanı fail olarak adlandırmamıştır. Ona göre tek yaratıcı fail Allah'tır. Fakat onun insanı fiilinin fâili olarak kabul etmemesi naslarla çalışmaktadır (Örneğin bkz., Bakara, 2/197, Âl-i İmran, 3/135, Kamer, 54/52). Nesefî ise Allah'ın insana mutlak anlamda emredici oluşunu, insanın emredileni yapabilme kudretine sahip olmasıyla, dolayısıyla gerçekleştireceği fiillere fail olma yet-

kinliği ile açıklamış ve “İnsan, fiillerinin sahibi ve failidir.” ibaresini kullanmıştır.

2. Hem Eş'arî hem de Neseфі fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu vurgulamışlardır. Bu yüzden ‘halk/yaratma’ kavramını insan için kullanmamışlardır. Ama Neseфі, kavramın mecazen –takdir ve tasvir anlamında– insana atfedilebileceğini belirtmiştir.

3. Eş'arî muarızı Mutezile'ye karşı, kader ve insanın sorumluluğu konusunu kesb üzerine bina etmiş ve kavramı sistematik şekilde kullanmıştır. Neseфі de özellikle Mutezile'ye karşı Allah'ın kudretini savunma gayesiyle kesbi kullanmış ve kavrama ilişkin diyalektiği geliştirmiştir.

4. Eş'arî'nin insanın fiillerinin hakiki faili olarak Allah'ı kabul etmesi, başka bir ifadeyle kasib ve faili farklı anlamda kabul etmesi, kesb ve fiil ayırımında bulunması, insanın kesbinin de Allah tarafından yaratıldığını savunması ve insana verdiği gücün –fiilin zıddına ve iki eyleme dönük değildir, fiille birlikte ve fiilin bitimiyle yok olur– cılız olması ve özellikle kesbi, “Fiilin insanın irade ve gücünün ardından gelmesi veya gücün fiile iktirarı/yaklaşması” olarak tanımlaması, cebrî anlayış içinde değerlendirilmesine neden olmuştur. Neseфі ise, “İnsan, eyleme ilişkin çeşitli seçeneklerden birisini tercih etme iradesine sahiptir. İnsan yapacağı fiili seçtikten sonra, onu isteyip, o işe kastetmektedir/yönelmektedir. İnsandaki bu seçme ve yönelişten sonra Allah, o işi, koyduğu âdet üzere, insanın istek ve seçimi doğrultusunda yaratmakta, insan da yaratılan bu fiili kendi arzusuyla kesb etmektedir.” sözleriyle daha özgürlükçü bir görüş ortaya koymuştur. Filhalka Neseфі'nin kesb ve yaratma anlayışındaki ifadelerinde, insan hürriyeti vurgusu daha net ve belirgindir. Buna karşılık Eş'arî'nin kesb ve yaratma anlayışında insanın eylemindeki etkinliği ve hürlüğü aynı derecede değildir.

Gerek Eş'arî ve Neseфі gerekse –özellikle mütekaddimun dönemi– diğer Ehl-i Sünnet kelimcilerinin kesb kavramı merkezli kader paradigmasını, dönemin dinî-siyasi şartlarından bağımsız okumamak gerektiğini düşünüyoruz. Bir yandan cahiliyeden kalma kökeni “dehr” inancına dayanan fatalist cebrî anlayış, diğer yandan kökenlerini felsefe tarihinde bulabileceğimiz ve insan sorumluluğunu esas alan özgürlükçü kaderî teori karşısında Eş'arî'nin ve Neseфі'nin “kesb savunması” bir uzlaştırma hareketidir. Vurguları farklı da olsa her iki düşünür de ulûhiyeti esas almış ve Tanrı'nın kud-

retini, iradesini ve bilgisini sınırlayan düşünce biçimini eleştirmişlerdir. Bu eleştirinin dozu bazen öyle yüksek olmuştur ki, kesb teorisini okuyan birisi, kendisini fatalizmin kucağında hissedebilir. Hâlbuki eserleri bütüncül bir şekilde incelendiğinde onlar, insan sorumluluğuna ve davranış özgürlüğüne inanmaktadırlar. Bunu nübüvvet ve mead konularının işlendiği bölümlerde görmek mümkündür. Ancak söz konusu mütekellimler, kader ve insanın rolü konusunda dilin yetersizliği hakikatiyle karşılaşmış, hem ulûhiyeti hem de insanın yetkinliğini ortaya koyabilecek kelimeleri bulamamışlardır, diyebiliriz. Bu açıdan, Eş'arî'nin Cebriye'ye dâhil olduğunu iddia etmek, onu tarihten bağımsız okumanın neticesidir. Bir düşünürün, tepkisel dille ve diyalektik metotla ortaya koyduğu görüşlerinin hakikatte neyi ifade ettiğini ya da hangi ekole karşılık geldiğini, ancak o düşünürün genel düşünce biçimini etüt ettikten sonra anlayabileceğimizi düşünüyoruz. Meselenin bu boyutu, kesb tartışmalarında daha doğru sonuçlara ulaşmamızı kolaylaştıracaktır.

Kaynakça

- Abduh, A. Muhammed, *İlmu't-tevhid fi sevbin cedid*, Kahire 1980.
- Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Kâdi, *Fazlü'l-i'tizâl*, Kahire 1988.
- _____ *Şerhu usûli'l-hamse*, (tah. Abdulkerim Osman), Kahire 1988.
- _____ *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, (tah. Tefvik et-Tavil-Said Zâid), Kâhire 1963.
- _____ *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn*, (Resâilu'l-adl ve't-tevhid içinde), (tah. Muhammed Ammâra), 1971.
- Abdulkerim Osman, *Nazariyyetu't-teklif*, Beyrut 1971.
- Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu fikhî'l-ekber*, (ter. Y. Vehbi Yavuz), İstanbul 1981.
- el-Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Ali b. Muhammed, *Gâyetu'l-merâm fi ilmi'l-keîlâm*, (tah. Hasen Mahmud Abdullatif), Kahire 1391.
- Ay, Mahmut, "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sayı: 2, 2004.
- Aydın, Hüseyin, "Eş'arî'nin İrâde, Kesb ve Yaratma Teorisi", *İslami İlimler Dergisi*, c. 6, sayı: 6, güz 2011.
- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Temîmî, *Usûli'd-dîn*, İstanbul 1928.
- _____ el-Fark beyne'l-firak, Beyrut 1973.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *el-İnsâf fimâ yecibu i'tikâduhû velâ yecûzu'l-cehlu bihî*, (neş. M. Zahid Kevseri), Mısır 1963.
- _____ Kitabu't-temhîd, (tah. İ. Ahmed Haydar), Beyrut 1993.
- Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *Ebu Hanîfe'nin İtikâdi Görüşleri*, (ter. İlyas Çelebi), İstanbul 2000.
- Cürcânî, Seyit Şerif Ali b. Muhammed, *et-Târîfât*, (tah. Abdurrahman Umeyrâ), Beyrut 1987.

- Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, (neş. M. Zahid el-Kevseri), Kahire 1948.
- Değim, Semih, *Felsefetu'l-kuder fi fikri'l-Mu'tezile*, Beyrut 1985.
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbu'l-lumâ fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğî ve'l-bida'*, (tas. Hamûde Gurâbe), y.y., 1955.
- _____, *Makâlâtu'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, (tas. Helmut Ritter), Wiesbaden, 1980.
- _____, *Makâlâtu'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, (neş. Helmut Ritter), Beyrut tsz.,
- _____, *el-İbâne an Usûli'd-diyâne*, Medine 1975.
- Farabî, *Füsul el-muntezeâ*, (neş. F. Mitiri Neccar), Beyrut 1971.
- Gündoğar, Hamdi, "Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin İnsan Fiilleri Probleminde Mutezile'ye Yönelttiği Bazı Eleştiriler", *Kelam Araştırmaları*, 9:1, 2011.
- Gölcük, Şerafettin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979.
- Haddûrî, Mâcîd, *İslâm'da Adalet Kavramı*, İstanbul 1993.
- İbn Fûrek, *Mucerredü makalati'l-Eş'arî*, (tah. D. Gimaret), Beyrut 1987.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri, *el-Fasl fi'l-mîle ve'l-ehva ve'n-nihal*, (tah. İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1996.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau'l-alil fi mesaili'l-kadai ve'l-kaderi ve'l-hikmeti ve't-talîl*, (tah. Muhammed Bedruddîn), Beyrut 1978.
- İbn Rüşd, *el-Keşf an menâhici'l-edille fi akâidi'l-mille*, (neş. M. Kasım), Kahire 1964.
- _____, *Tehâfütü't-tehâfüt*, (neş. Süleyman Dünya), Kahire 1980.
- İbn Sina, *Risaletü'l-kadâ ve'l-kader*, (Camîu'l-bedâi İçinde), Mısır 1335.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyuddin, *Mecmuatu'r-resâili'l-kübra*, Kahire 1323.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl, *Lisânu'l-arab*, Beyrut 1994.
- İbn Teymiyye, *Minhacü's-sünneti'n-nebeviyye*, (neş. Muhammed, Reşad Salim), Riyad 1986.
- el-İci, Abdurrahman b. Ahmed Adududdin, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keîâm*, Beyrut tsz.
- el-İsfehâni, Ebu Kasım Râgıp, *Müfredatü'l-elfâzi'l-Kur'an*, İstanbul 1986.
- el-İsferâni, İmaduddin Tahir b. Muhammed, *et-Tabsîr fid-din*, (neş. İzzet Atar el-Huseyni), Dimeşk 1940.
- Kemal Yazıcı-Antown Gatas Kerem, *A'lamu'l-felsefeti'l-arabiyye*, Beyrut 1990.
- Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu't-tevhîd*, (tah. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.
- _____, *Kitabu't-tevhid*, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara 2005.
- Merî b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbeli el-Makdisî, *Refu's-şubheti ve'l-garar anmen yehteccu ala fi'li'l-maâsi bi'l-kader*, (tah. E.Muhammed el-Mağribi), Mekte 1989.
- Muhammed Davud Abdalbârî, *el-İrâde inde'l-Mu'tezile ve'l-Eşâ'ira*, İskenderiye 1996.
- Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'an*, Kahire 1964.
- en-Neseî, Ebu'l-Muîn, *Tabsîratü'l-edille fi usulî'd-din*, (tah. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara 2004.
- _____, *Bahru'l-keîâm*, Mısır 1911.
- _____, *Kitabu't-tevhîd li kavâidi't-tevhid*, (tah. C. Hasen Ahmed), Kahire 1989.
- Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed b. Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul 1988.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrudin, *Usûli'd-din*, Kahire t.y.

- _____ *Kitabü'l-Erbain*, Haydarabad 1934.
- _____ *el-Metâlibu'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilahî*, Beyrut 1999.
- Sinanoglu, Abdulhamit, "Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed'in İnsan Fiillerinin Yaratılması ve Eş'arî'nin Kesb Görüşünü Eleştirmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, III, sayı: 1.
- Sönmez, Vecihi, "Mutezile'nin Eş'arî'nin Kesb Nazariyesine Yönelttiği Eleştiriler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, X, sayı 2.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *Nihâyetü'l-ikdâm*, (tah. Alfred Gaülasme), London 1934.
- Taftazânî, Mesûd b. Ömer b. Abdullah Sâduddîn, *Şerhu'l-akâid*, (ter. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991.
- Turhan, Kasım, *Bir Ahlak Problemi olarak Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul 1996.
- Watt, Montgomery, *Hür İrade ve Kader*, (ter. Arif Aytekin), İstanbul 1996.
- _____ *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (ter. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981.
- Yar, Erkan, "Eş'arî'nin Teolojik Görüşleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11:1, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Kesb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, DİA, Ankara 2002, c. 25.
- _____ "Kesb", <http://yusufsevkiyavuz.com/?p=86>, 2007.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, *Mâturidî ve Neseî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1998.
- Zebidî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Tâcû'l-arus*, (tah. Ali Şirî), Beyrut 1994.